

Översikter och meddelanden

Retorik som humanvetenskaplig kunskapsteori och metod i samhällsplanering – En idéöversikt

Retorik: konsten att lyssna och uttryckandets vetenskap

All mänsklig kunskap och alla vetenskapliga system är produkter av mentala generaliseringar som kan hjälpa oss att hantera liknande problem och att förstå jämförbara situationer. Det vanliga är dock att en praktisk kunskap eller en vetenskap som uppstått för att förstå och lösa problem inom ett specifikt område, senare visar sig ha en bredare användning och gälla även andra närliggande områden. Datoriseringen t.ex., uppfanns i samband med militära problem och kom så småningom att användas som ordbehandling i största allmänhet. Idag är datorisering en teknik för informationsbehandling och förmedling av alla slag. Knappast någon kunde tro att hela vårt samhällsliv och så skilda former av arbete skulle bli så beroende av datorer som de har blivit. Newtons storhet låg inte så mycket i att ha funnit en helt ny förklaring utan i att med en enda teori ha kunnat förklara det som tidigare omfattade flera skilda teorier. De stora tänkarna är alltid ute efter allomfattande synteser, en drift som ibland också kan leda fel. Alkemi ledde inte till någon hållbar kunskapsform, men teorin om atomens struktur träffade rätt, liksom teorin om kroppens celler. Några teorier dör för att lämna plats åt andra: eterteorin fick ersättas med vågteorin i fysiken. Genom analogiska slutsatser av *metaforisk* karaktär överförs teoretiska mönster från ett område till ett annat och genom associativa slut-

satser av *metonymiskt*¹ slag vidgar man förståelsen om samband och orsak.

Retoriken brukar, lite ensidigt, presenteras som "konsten att övertyga". I bästa fall presenteras den som "konsten att tala", vilket åtminstone vidgar dess användning till *samliga* talsituationer utan att skilja ett syfte från ett annat.² Retorik är något mycket viktigare och mycket bredare än en teknik eller en träning i att åstadkomma en effekt. Det handlar då inte bara om att använda språket på ett effektivt sätt utan om att förmå lyssna på vad språket säger och förstå vad det visar. På samma sätt som positiva vetenskaper (med naturvetenskapen som paradigm) försöker förklara en existerande företeelse, kan man säga att varje konst också får sin vetenskapliga förklaring. I ena fallet förklaras *vad någonting är*, i det andra förklaras *hur någonting görs*. Det handlar egentligen inte bara om en, utan om två former av vetande eller vetenskap: en kunskap om fakta (lat. *facta* = det givna eller det redan gjorda) och en kunskap om handlingar (man skulle kalla det *facienda* = det som ska göras och sättet att göra det).

Det som förenar alla vetenskaper av båda slag är att de med någorlunda säkerhet försöker förklara "varför". Men frågan om "varför" är tvetydig och kan syfta på två olika typer av förklaringar. Vi kan fråga: "varför är det så?" (t ex "Varför har lampan slocknat?") men vi kan också undra efter meningen eller intentionen ("Varför tänder du lampan?"). Faktakunskapen begränsar sig till insikter om orsak-verkan (kausalitet) medan handlingskunskapen syftar till effektivitet eller etik (finalitet, syfte eller ändamål). Faktavetenskap relateras till *sanning* medan handlingsvetenskap styrs av kvalitativa bedömningar om *det som är bra* och det som är gott. Faktakunskap lämpar sig för *kalkyler*, förenklingar och abstraktioner, medan handlingskunskap kräver *diskursiva överväganden* och rör sig med komplexa realiteter: ju fler detaljer

desto bättre. (Vi gör senare en jämförelse mellan *induktion*, å ena sidan, och *exempel* och berättelser å den andra).

Retorik kan inte reduceras till en konst att tala, med mindre än att den stöds i en vetenskaplig kunskap om vad det innebär att tala och hur och varför den talande aktiviteten når ett syfte eller leder till ett visst resultat. "Språk" betyder både orden och vad vi gör med dem (språkandet). Tyskan har två skilda ord för "språk": *die Sprache* och *das Sprechen*, men svenskan blandar ihop båda betydelser och skiftar mellan handlingen (språkbrukandet) och handlingens instrument (de brukade orden) eller mellan handlingen och dess resultat. Inom retoriken heter fenomenet: "metonymi". Behovet att särskilja handlingen som sådan i ett språk som blandar samman handling och ting (med tinget som huvudbetydelse) har gett upphov till ett nytt bruk av ord som "kunskapa" och "språka", som inte finns i normal svenska och forcerar vår vokabulär, för att tvinga oss att tänka på handlingen enbart.³

Vi skulle kunna känneteckna retoriken som "uttryckets vetenskap". Men även ordet "uttryck" lider av en metonymisk sammanblandning mellan handlingen att uttrycka och det som resulterar därav. För att undvika denna tvetydighet kan vi definiera retoriken som *uttryckandets vetenskap*, en vetenskap om *hur* människor yttrar eller "ut-trycker" vad de tänker på, med hjälp av artikulerade ljud (det vi vanligen kallar för språk) eller med andra medel. Skriften är en teknik som förvandlar ett ursprungligt talat språk till synliga tecken. Man övergår från att höra till att läsa, vilket har haft en överväldigande inverkan på vårt sätt att tänka och att förvärva kunskap (Ong 1982). Utan skriften skulle vi aldrig ha utvecklat det som vi kallar vetenskap. Vi skulle då enbart ha hållit oss till vår erfarenhetskunskap.

Människan är, enligt en från Aristoteles vedertagen beskrivning (*Politiken* 1253a: 7ff.), ett speciellt fundat flockdjur. Hennes kunskap om verkligheten, men framförallt hennes kunskap om hur hon ska leva och handla, utvecklar hon i gemenskap med andra med hjälp av artikulerat språk. Därför är språkaktiviteten (överföringen mellan tanke och språk) allestädes närvarande i

varje mänsklig situation och detta är det som gör det mänskliga samhället möjligt. T.o.m. när vi tänker i ensamhet, för oss själva, har vårt tänkande redan formats, via språket, av den gemenskap i vilken vi vuxit upp. Det är ingen konst att bli en Robinson Crusoe, när man bär med sig allt det man lärt sig tidigare tillsammans med andra. Retorik är därför den mest grundläggande instrumentella kunskapen en människa kan besitta, en "kunskapandets teori" (se fotnot 3), snarare än en kunskapsteori. Det är lätt att förstå varför retoriken utgjorde den högre spetsen i den triangeln som hette *trivium* och som utgjorde fundamentet för all skolbildning i den medeltida högskolan. Vilka ämnen vi än ägnar oss åt så gör retorikvetenskapen oss medvetna om hur denna kunskap är konstruerad. Medan filosofisk kunskapsteori och logik tar elementen och grundbegreppen för givna, tvingar retoriken oss att se vårt eget öga. Vetenskapen försöker se längre än näsan räcker, men retoriken hjälper oss att se själva näsan och de glasögon som sitter på den. Problemet är att man inte kan granska och ifrågasätta sina verktyg utan att använda sig av desamma för att nå sitt syfte.⁴ Man granskar tankar med tanken och man talar om orden med ord. Det är som att lyfta sig i håret, eller att blåsa upp en ballong inifrån. Retoriken själv kan inte bli riktigt förstådd annat än genom att granska den med sina egna medel. Något som retorikspecialister ofta glömmar. Oförmågan att se detta bidrar till omedvetna självmotsägelser och till många missuppfattningar som retorikkunskapen i grunden lider av.

Retorik som grundläggande kunskap för samhällsplanering

Om retoriken torde vara grundläggande för alla kunskaper och alla vetenskaper, i synnerhet för praktiska kunskaper och vetenskaper, är den av ojämförligt värde för samhällsplanering eftersom samhällsplanering inte handlar om att "bygga" samhällen (detta är byggekstens uppgift), utan om att hantera begrepp och ord och att skapa trovärdiga resonemang som kan hjälpa till att fatta goda beslut eller att på ett bra sätt organisera de aktiviteter som bidrar till samhällets

utbyggnad.⁵ Samhällsplaneringen är ingenting annat än en god användning av tankar och ord som han leda till kloka åtgärder. Av dessa åtgärder uppstår fakta först efteråt och först då kan man utvärdera det som har gjorts, återigen genom en retorisk användning av tankar och ord. *Överväga* och *utvärdera* är de två mest grundläggande formerna för en diskursivitet som står i retorikens fokus.

Syftet med denna översikt är att visa hur retorikens traditionella begreppsapparat kan användas som forskningsmetod i samband med handlingskunskap. Vi menar att samhällsplanering och samhällsplaneringsforskning har stora metodologiska vinster att göra genom att använda sig av det kunskapschema som skapades av Aristoteles och som har bevarats ända fram till vår tid under benämningen "retorik". Vi gör klokt i att använda dessa verktyg men inte slentrianmässigt eller på samma sätt som tidigare, utan med anpassning till den typ av frågor och problem som vi möter idag. Låt oss då översiktligt ta upp några av retorikens grundbegrepp och visa i vilken riktning de kan användas som förståelse- och analysverktyg, särskilt inom samhällsplanering och samhällsplaneringsforskning.

Topik eller inventio (platser för uppslag och verktyg)

Topikbegreppet i retoriken motsvarar det som man skulle kunna kalla för tankevanor (just *vanor*), perspektiv eller tankeparadigm. Min egen benämning är "det förgivettagna", ett nytt men väldigt uttrycksfullt ord som är svårt att konstruera på andra språk.⁶ Topiken sätter fokus på sådant som vi tänker *med*, inte på vad vi tänker *på*. Den utgår från att kunskapsval och kunskapsformuleringar är beroende av mänskliga kunskapsaktörers (kunskapsanvändare och kunskapsyttrare) personliga situation och sociala miljö. Det man uppmärksammar och talar om samt sättet att göra det, är beroende av vilken "kultur" man lever i. Man kan bara till fullo förstå vad människor yttrar och talar om, när man känner till den historiska och kulturella miljö som inspirerat deras handlingar och deras kunskap. Matematikens och naturvetenskapens anspråk på en abso-

lut objektiv och oberoende kunskap upphör att gälla så fort man går över till människokunskapen. Men eftersom även matematik och naturvetenskap är mänskliga kunskapskapelser, d.v.s. mänskliga aktivitetsprodukter, så är inte ens matematik och naturvetenskap undantagna från ett topikiskt betraktelsesätt. Det är detta som kännetecknar dessa vetenskapers historia och utgör grundtanken i Kuhns paradigmatteori. Vi använder invanda ord som "teori och praktik" och tror att vi inte skulle klara oss utan dem och att de står för något lika givet som regnet. Men alla grundläggande ord och begrepp är *förgivettagna* och inte alls nödvändiga. Vi skulle ha kunnat tänka och tala även med andra begrepps-system och andra ordförråd. Varje vetenskaps grundläggande definitioner är konventioner som hjälper oss att komma överens om det vi talar om. Så är även fallet med "teori" och "praktik".⁷

Topikforskningens betydelse ökar i ett globaliserat samhälle där kulturgränserna suddas ut och isoleringen av det ena tänkesättet från det andra blir allt mer omöjlig. Topikforskning är dock fortfarande ett obebodt område, även om det har förekommit en rad insatser i samma riktning med andra benämningar: paradigmatteori, mentalitetsforskning, begreppshistoria, etc. Benämningen *Topikforschung* har använts i tysk litteraturvetenskap och juridik som ett slags forskning om förgivettagna temata (Bornscheuer 1976, Viehweg 1963, Hennis 1963).

Att tala om topik leder oss till att tala om begrepp och kategorier. Vi kan inte tala om ett begrepp utan att nämna det med ord. Man kan då säga att orden är den form som låter en tankemening komma till uttryck. Vi har därför svårt att skilja mellan begrepp och ord trots att de inte är samma sak. Begreppen är individuella föreställningar om något som man fäster sin uppmärksamhet på. Orden är *gemensamma* uttryck med vilka vi lär oss att förena personliga situationsrelaterade begrepp för att utbyta tankar med varandra. Ord är som pengar (Lång 1982).

Begreppsforskning

Begreppen är *individuella* mentala föreställningar som uppstår i bestämda situationer under inverkan av kulturen, medan orden är *kulturella*

konventioner (med individers medverkan) som hjälper oss att bilda och hantera våra begrepp och göra dem bestående. Detta gör vi således i interaktion med varandra och i situationer som involverar oss tillsammans. Även om vi är ensamma med våra tankar så är våra tankebanor kulturellt förvärvade.

Vi saknar en välgrundad uppfattning om vad begreppen (som mental företeelse) är och vad de står för. Vi tar för givet, utan närmare undersökning att ett begrepp bara är ett slags bild av något och skillnaden mellan begrepp och ord suddas ut. Vi gör ständigt s.k. begreppsanalyser, men begreppet "begrepp" blir aldrig ifrågasatt. Vi har därför lättare att veta något om det som står framför näsan på oss än om det som ligger på näsan. Om vi försökte rannsaka vad som faktiskt sker inom oss själva och vad vi gör med det, i stället för att ta för sant allt det vi lär oss i skolan (grammatik, semantik, logik, etc.) skulle vi kanske bli lite klokare. Grammatiken och kategoriläran är de äldsta försöken (sedan stoikerna) att särskilja olika typer av begrepp och ord. Vi lär oss i skolan, generation efter generation, samma grammatik. Vi lär oss att begreppen är ett slags bilder av verkliga ting, varvid orden är som påklitrade etiketter. Vi ser alla ord som något slags substantiv. Det vore således motiverat och angeläget att göra en grundlig och odogmatisk undersökning av vad begreppen och orden står för, att särskilja deras olika funktioner och att övervinna den gamla skåpmat som traditionell språkvetenskap stoppar i oss. En naturvetare tillåts inte hävda en gällande teori eller princip utan att visa att alla de underliggande fenomenen utan undantag stämmer med principen. Men vad språkvetenskap anbelangar tycks det räcka med att röra sig med enstaka passande exempel. Alla ord exemplifieras med substantiv och dessa med "bordet", "soffan" eller "hästen". När man läser semantiska sofistrier om ordens innehåll och referens frågar jag mig hur många "avundsjukor" dessa språkvetare kan peka ut i ett samhälle. Inom samhällsplaneringen t.ex. ger man sig i kast med att hjälpa de arbetslösa genom att undersöka "arbetslösheten", som om det vore samma sak. Det är vid det här laget även känt vilken röra användningen av ordet och begrep-

pet "invandrare" har åstadkommit (Ramírez 2000).

Att undersöka relationen mellan ord och begrepp och deras användning i vårt umgänge med verkligheten leder till en typ av metafor-teori som väsentligt skiljer sig från vad en traditionell litterärt fixerad retorik velat göra gällande. En modern metafor-teori är intimt förbunden med ordbildning och ordbruk i största allmänhet, inte bara som en resurs att ta till vid särskilda tillfällen. Vad det handlar om är vårt behov av att använda en yttre form eller en yttre bild för att uttrycka en bakomliggande eller associerad föreställning eller funktion. Om jag, i samband med ett problem som måste lösas, säger: "Detta är inte mitt bord", har detta inte med någon möbel att göra. Bordets bild används då för att beteckna något (en funktion) som man förknippar med bordet. Detta gäller även ord som vi inte längre reflekterar över: ordet "byråkrati", t.ex., bildades i franskan utifrån namnet på ett vadmal (*bureau*), som gav namn åt ett skrivbord, som i sin tur gav namn åt de beslutsfattare som sitter bredvid eller runt bordet och avgör ärenden. *Kratos* betyder ju "makt". Byråkrati är alltså skrivbordsmakt på ett sofistikerat metonymiskt sätt. Vi använder kända ord och uttryck i nya situationer när de kan hjälpa oss att förstå varandra genom att associera till liknande situationer och liknande ordbruk. Någon direkt eller någon avledd betydelse finns inte. Det finns bara en förvärvat vana att använda ord i jämförbara situationer och att fastställa jämförbara relationer. En flicka är "söt" inte därför att jag smakar på henne, utan därför att hon skapar samma angenäma upplevelse som en söt frukt eller en sockerbit. Situationens igenkännande får oss att välja passande uttryck, vilket inte är helt oproblematiskt. Det kan nämligen avslöja lika mycket om oss själva som om det vi vill säga något om. Jan O Carlsson benämnde konsekvent "arbetsmiddag" det kontroversiella mötet som pressen kallade "kräfts-kiva". Och Göran Persson talade om "konferensanläggningar", de platser i Frankrike där han ordnade politiska möten, när pressen enstalt talade om "vingårdar" för att väcka associationer till Systembolagets mutskandal. Att Perssons fru är chef för detta bolag gjorde nyheterna mer pikanta och säljbara. En av pressens benä-

genhet är det som kallas "misstankens hermeneutik" eller, på svenska, "att ana ugglor i mossen". Det handlar inte om sanning utan om hur man vill att andra ska uppfatta den verklighet vi talar om. I massmedia är allting spektakulärt, men antydningar och gliringar finns i alla former av diskurs. Ju mer dolda desto effektivare. Frågan är då hur man väljer uttryck, tema och argument, samt vilka omedvetna intentioner som döljs i det vi säger. Detta gäller i allra högsta grad i ett planeringsresonemang, som är intresseobjektet i denna skrift. Det retoriskt viktiga är inte det som sägs utan framförallt det som tas för givet. Några rent objektiva resonemang finns ej, allting är tänkt inom ett perspektiv och många meningsskiljaktigheter kan bero snarare på perspektivet än på resonemangen.

Diskursens tre budskap: *logos*, *ethos*, *pathos*

Tre klassiskt retoriska begrepp som alla retorik-studerande lär sig är *logos*, *ethos* och *pathos*.

De står för tre skilda budskap eller, om man så vill, tre komplementära tolkningar av varje form av uttalande. De samverkar alla tre i ett och samma uttalande och de är tre skilda aspekter av samma objektiva utsaga. *Logos* syftar till *det som* sägs, d.v.s. vad utsagan refererar till eller betyder enligt gällande språkbruk. *Ethos* innebär att det sagda är sagt *av någon* och avslöjar någonting om honom eller henne. *Pathos* innebär att det sagda avslöjar ofta också talarens förgivettagna uppfattning *om den som han talar till*. Man talar med bönderna på böndernas språk och med de lärde på latin. Och man nämner inte repet i den hängdes hus. Vi talar inte bara med våra ord utan med den andres ord och vi försöker ofta säga vad den andre vill höra. Ordet *pathos* refererar på grekiska till känslorna och retorikerna tolkar *pathos* som ett försök att väcka känslor hos åhöraren, men detta är att inte se talets relation till den andre i hela sin vidd. *Pathos* är inte bara att väcka känslor, det är också (och framförallt, skulle jag säga) att väcka tankar och åsikter. All pedagogik och all undervisning går ut på att väcka något hos lärjungen som denne kan känna igen.

Traditionell retorik förvanskar dessa tre begrepps kunskapsteoretiska värde genom att reducera dem till medvetna *tekniker* för att övertyga. En talare måste tala så att han verkar trovärdig, hederlig, ärlig, insatt (kunnig) och sannfärdig. Han måste också väcka den andres känslor. Men detta är att använda *ethos* och *pathos* medvetet eller t.o.m. manipulativt. Därmed har man tappat de tre budskapsbegreppens mest väsentliga roll: deras kunskapsteoretiskt instrumentella eller metodologiska användning, deras roll som retoriska topiker eller måttstockar för att avslöja budskapens olika implikationer. En utsaga avslöjar ofta mycket om talaren och om dennes syn på åhörarna, som han inte är medveten om, hur mycket han än försöker förstå sig. Det avslöjar också mycket om talarens sociokulturella kontext. Valet av tema, talesätt, argumentering osv. avslöjar också en mentalitet och en tankestil (topik) som talaren är genomsyrad av. På detta sätt får de tre retoriska budskapspekterna en oerhört viktig roll i handlings- och planeringsdiskurser. Men då rör vi oss i ett hermeneutiskt, inte i ett behavioristiskt/positivistiskt fält (Ramírez 1993).

Logos står således, rakt upp och ner, för vad ett uttalande vill framföra om den verklighet den talar om. Det är den vanliga objektiva referensen som vi är vana vid i traditionell vetenskap. För denna vetenskap spelar ingen roll vem som uttalar sig, för vem man gör det och i vilket sammanhang – egentligen inte heller i vilka ordalag. Själva uttalandet ska tas för sant eller falskt. Detta fungerar väl i faktavetenskap om naturen och dylikt. I mänskliga situationer är detta absurd. Intressen och intentioner bakom det som sägs är inte oväsentliga när man ska fatta ett beslut som berör oss alla. En utsaga är riktad till en mottagare och sättet att formulera den visar vad den talande har för uppfattning om oss, om våra preferenser, övertygelser eller fördomar, samtidigt som han avslöjar eller försöker dölja sina egna. Ty båda saker kan ofta utläsas av en uppmärksam och retorikmedveten betraktare.

Den positivistiskt dominerade utbildning som vi förvärvat i skolan har (allt tal om kritiskt tänkande till trots) lärt oss att det viktiga i en utsaga är vad denna utsaga refererar till, d.v.s. vad utsagan objektivet står för. Som om utsagorna skulle

ha uppstått av sig själva och vore en ren avbildning av en verklighet i sig. Alla utsagor är emellertid valda av någon och av någon anledning. Erfarenheten säger oss också att ingenting får någon effektiv betydelse bara för att det är sant, om ingen tror på det. Påståendenas trovärdighet sätter dem i det mänskliga sammanhang där de hör hemma. Retorikens återopade värtalighet består i att det viktigaste inte är att tala sanning, utan att bli trodd. Därmed inte sagt att det enda viktiga är att bli trodd, såsom en vulgär retorikuppfattning vill göra gällande.

Retorik gör oss medvetna om att *det som* sägs är sagt *av någon* och *till någon*. Vi ställs gemensamt inför ett sakförhållande eller en situation, men vi uttrycker oss inte på exakt samma sätt. Vi uppmärksammar olika aspekter i det som vi beskriver och detta beror på vår eget sätt att vara (vår personlighet, vårt synsätt, vår karaktär, våra personliga intressen o.s.v.) men också på vad vi tar för givet och på vem vi vänder oss till. Uppmärksammade aspekter beror på den tänkandes *perspektiv*⁸. Hur vetenskapliga vi än är, talar vi inom en ideologi och en föreställningsvärld. Vi tar mycket för givet som vi varken märker eller skulle kunna ifrågasätta. Bara en distansering till oss själva – att ställa sig utanför sitt eget eller i en annans perspektiv – kan avslöja dessa för ögonblicket omedvetna aspekter. Retoriken begränsas dock inte till det sagda utan undersöker också det förgivetta ej sagda. Detta ger upphov till ett särskilt retoriskt begrepp som heter *entymem*.

Det dialogiska resonemangets struktur: entymemet

Ett *entymem* brukar sedan Aristoteles jämföras med ett deduktivt resonemang i logiken (s.k. *syllogism*), vilket är ett sätt att missförstå det retoriska begreppet.

I undervisningen brukar vi röra oss med listor som sätter upp begrepp av två olika slag mot varandra, så att jämförelsen hjälper oss att förstå det ena med det andra. Man ska kanske vara försiktig med det. När man, för att förstå ett nytt och okänt begrepp, jämför det med ett som är känt, riskerar man att missuppfatta hälften, eftersom det nya begreppet mäts med det gamla. Varje

jämförelse är en måttstock och görs på måttstockens villkor. Det är det som ibland skiljer t.ex. en etnolog från en antropolog. Etnologen ser ofta det främmande beteendet utifrån sin egen kultur och kallar detta ”deltagande observation”. En antropolog bosätter sig i stället mitt i den kultur som han vill lära sig att förstå och lever på samma villkor som infödingarna. Jag har kallat denna andra metod för ”engagerat deltagande” och praktiserade det själv som kommunpolitiker och i det medborgarinflytandeprojekt i kommunplanering som jag drev på 70-talet i Haninge kommun (Ramírez 1979).

Ett *entymem*, skriver Aristoteles och med honom varenda retorikhandbok, skiljer sig från ett sedvanligt vetenskapligt resonemang genom att det utesluter någon premis eller själva slutsatsen, när dessa tas för givna. Om jag säger att ”Johan måste vara finsk medborgare, eftersom han är född på Åland”, behöver jag inte tala om att Åland tillhör Finland, när jag talar med någon som känner till det. Säger jag det till någon som inte visste det, då lär han sig ett faktum på köpet, om han är på alerten. Annars frågar han ”Hur så?”.

Men skillnaden mellan det entymemiska och det logiska resonemanget är mycket viktigare än så. Ett vetenskapligt resonemang saknar egentlig agent eller författare (i vetenskapen gäller bara *logos*, inte *ethos* och *pathos*). Det fungerar som en kalkyl och blir färdigt i och med slutsatsen. Ett retoriskt resonemang som använder sig av *entymem* äger alltid rum i en dialog mellan olika aktörer. En diskussion om samhällsplanering är en dialogisk arena, där skilda aktörer bidrar med sina egna synpunkter och erfarenheter, och *entymemet* är dialogens struktur. *Entymemet* utgår ifrån att olika aktörer för in nya aspekter och insikter ur det egna förrådet. Slutsatsen är hela tiden öppen och påverkbar. Man går hem och sover på saken och – när man dagen efter möts igen – tas nya aspekter upp som ifrågasätter och reviderar föregående dags slutsats. Oavsett om ens uppfattning tillbakavisas eller om den bekräftas så vinner man alltid nya steg. Ty den som får bekräftelse har också fått nya insikter genom att mäta sin uppfattning med andras, jämföra dem och försvara sin egen. En klok lärare lär sig genom sin undervisning betydligt

mer än eleverna. Kravet om att en lärare ska forska för att förbättra sin undervisning är enögt: det är genom att undervisa som man forskar bättre.

En logisk/vetenskaplig diskurs (som egentligen är en kalkyl), använder sig av fasta, entydigt definierade begrepp och kan bara tillåta sig verbformer i tredje person singularis samt i indikativ, samtidigt som alla påståenden måste vara assertoriska (påståendesatser) och utesluter alla ord och böjningar som gör innebörden subjektiv eller osäker (”kanske”, ”förmodligen”, konjunktiv modus, vissa typer av adjektiv, etc.). *Entymemet* och det retoriska resonemanget däremot tar hela språkförrådet till sitt förfogande. Det betyder att även vetenskapsmän blir retoriker när de talar om sin vetenskap, d.v.s. när de inte bara tillämpar den. Det som vi kallar vetenskap är bara kunskapstekniker. Den egentliga vetenskapen, d.v.s. ”vetenskapandet”, är (faktiskt) en retorisk arena.

Att veta och att förstå: ”exemplet”, induktionens retoriska motsvarighet

Det deduktiva resonemanget är dock inte det enda som används i vetenskapliga och logiska resonemang. De empiriska vetenskaperna (samhällsplanering behandlas oegentligt bara som en sådan) använder sig i sina undersökningar av s.k. induktiva resonemang. Genom att studera ett tillräckligt antal fenomen av ett och samma slag når man fram till en formulering av allmängiltiga påståenden och principer. Detta är viktigt i en kunskap om fakta där man försöker kartlägga kausala (orsak/verkan) relationer. Samhällsplanering behöver också använda sig av faktakunskap som underlag, men det genuina i samhällsplanering är handlingskunskapen och där handlar det inte bara om att *veta* utan framförallt om att *förstå*. Induktionen måste här ersättas med en detaljerad bild av den situation eller det problem man måste hantera. Vetenskapens *induktion* motsvaras då av *exemplet* (ett retorikrelaterat begrepp som kommit att användas flitigt i alla sammanhang). På grekiska heter det, signifikativt nog, *paradeigma*. Retoriken lär oss att hantera *exemplet* och *berättelsen* som den undersökningsmetod som kan leda till förståelse

och därmed till gott handlande. Intimt knuten till berättelsen är också *metaforen*. En metafor är som en komprimerad berättelse och en berättelse är som ett exempel på något annat, som ett *tecken*. *Tecknet*, *exemplet*, *berättelsen* och *metaforen* fyller i grunden samma funktion: att förstå någonting genom någonting annat.

Erfarenhetskunskap och empiri

I den etablerade synen på vad som är grundad och ogrundad kunskap och vad som krävs av varje forskningsprocess ”som vill betrakta sig som vetenskap” (för att härma Kants uttrycksätt), förekommer ofta kravet på *empiri*. En doktorand som i sitt avhandlingsarbete inte innefattar en passande empirisk undersökning riskerar att få sin avhandling stoppad. Jag har sett inte så få avhandlingar belamrade med meningslösa s.k. empiriska undersökningar som bara avsåg att legitimera vad författaren ändå tyckte sig ha kommit fram till och velat hävda. Ett något löjväckande massmedialt uttryck för vissa ”sanningar” är: ”Detta visste vi redan, men nu är det vetenskapligt bevisat”.

Att förse en avhandling eller en vetenskaplig rapport med empiri – att göra en empirisk undersökning –, innebär i vanliga fall att man företar sig vissa *förhandsgivna* åtgärder som kan bekräfta eller tillbakavisa något som man tog för givet och som kan kallas ”hypotes”. Man vill veta om det påstådda stämmer. Principen är ganska sund, men utgår från att det finns ett tillvägagångssätt som är förgivettaget. Forskaren brukar genomföra sin empiriska undersökning försedd med en uppsättning regler, definitioner, fastställda frågeformulär och beräkningsprinciper, etc. Vi känner detta från statistiken, som är ett av våra mest utvecklade empiriska verktyg. Doktoranden och forskaren ska ifrågasätta resultatets sanning eller bevisa den, men han eller hon måste ändå ta vissa principer och regler för givna för att komma fram till sitt resultat. Metoderna för att nå fram får inte ifrågasättas. Metodologiska principer måste vara fasta, oberoende av vad de används till. Det har dock efteråt ofta visat sig att felet i en teori inte berodde på vad man undersökte utan på sättet att undersöka det.⁹

Det är intressant att konstatera att ordet *empiri*, som vi använder för att beteckna formaliserade undersökningar av praktiska företeelser, betyder "erfarenhet" på grekiska. *Erfarenhet* och *empiri* betecknar emellertid på svenska inte det samma. Det är ganska avslöjande att man har behållit det grekiska ordet för att benämna något som på ett sätt ska motsvara det som kallas för erfarenhet, men på ett sätt inte. Ty *erfarenhet* är det som var och en lär sig rent personligen, genom att handla och genom det man själv blir involverad i. *Empiri* däremot är en förhandskonstruerad teknik, en formulerad checklista eller tillvägagångssätt som, på ett angivet sätt, ska betrakta, formulera och kodifiera det som man möter i den praktiska verkligheten. *Empiri* kräver total objektivitet, *erfarenhet* involverar alltid subjektet. Medan *erfarenheten* alltid är helt förknädd med själva praktiken, kräver *empirin* inte någon praktisk erfarenhet. Den är bara ett sätt att praktisera en teori. I bästa fall fastställer man sin empiriska metod efter att ha låtit sig påverkas av genuin erfarenhet. Det är kanske detta som innebär att få bevisat det man redan visste. Det är dock *erfarenheten* som sätter oss i kontakt med praktiken, medan *empirin* ger oss teoretiskt bearbetade regler för att möta samma praktik på ett på förhand fastställt sätt. Empiriska metoder utgör vetenskaplig topik, förgivettagna handlingsregler. De är teoretiska verktyg, inte praktik. *Erfarenheten* söker teoretisera en praktik, medan *empirin* praktiserar en given teori (Larsson 2004: 33–53).

En viktig kunskapsskillnad mellan *empiri* och *erfarenhet* är att *empiri* hjälper oss att veta, medan *erfarenhet* hjälper oss att förstå. Att veta är ofrånkomligt för en teoretisk kunskap. Handlingskunskapen behöver däremot också förståelse, annars blir vi robotar som handlar i blindo. Den vetenskapliga undersökningen använder sig av empiriska metoder och logiska tankestrukturer. I handlingskunskapen är det erfarenheten som står i blickpunkten och den resonemangsform som betjänar det studeras inte av logiken utan av retoriken. Relationen mellan *empiri* och *erfarenhet* handlar naturligtvis inte om "antingen-eller", om man ser den från erfarenhetens synvinkel. Det är bra och även nödvändigt att *veta* för att kunna *förstå* bättre. Men

det finns mycket som vi vet (faktakunskap) men som vi aldrig lyckas förstå.

Empiri och experiment

Empiri och *experiment* är inte heller samma sak. Ett experiment är en erfarenhetshandling som försöker konstruera en bra teori eller skapa ett önskat resultat. Empirin tar en metodteori för given och tillämpar den mekaniskt. Experimentet är inte bundet av några ofrånkomliga recept utan försöker uppmärksamma det som kan dyka upp på vägen och som är relevant för kunskapens utveckling. Ett experiment kan testa regler, men tar dem aldrig för givna. Därför heter det "experiment", ett ord som latinet bildade utifrån det grekiska ordet för "gräns" (*peras*¹⁰). Experimentet överskrider gränserna. Därför lever det farligt (lat. *periculum* = fara). Men den som lär sig något bra blir expert (*peritus*). Den teoretiska förståelsen, (om vi nu talar om en sådan) kan ställa sig utanför gränsen och se skogen, utan att störas av de enskilda träden. Men då får man först ha rest sig ovanför träden och sett dem på nära håll.

I många sammanhang blandar man ihop begreppen *empiri* och *experiment*. Angriper man empirins dogmatism då försöker man förskansa sig bakom benämningen "experiment". Men det handlar inte om att byta ord och inte heller om att leva som man lär. Det handlar om att lära som man lever.

Retorikens diskurstyper

Den vetenskapliga diskursen (som i vår kultur har blivit modellen för det rättänkta) består av allmängiltiga, tids- och kontextlösa påståenden. Dessa påståendesatser är språkliga bearbetningar som används för att med säkerhet hantera fakta och manipulera naturkrafter och orsakssamband. Det handlar då om att fastställa sanningar och hantera assertoriska uttryck (påståenden) om objektiva förhållanden som vi bara kan konstatera och lyda: *natura nisi parendo non vincitur* (naturen kan inte besegras utan att lyda den). Den rumsliga modell som den vetenskapliga

diskursen följer kan liknas vid en bild där allting är samtidigt närvarande.

Vid sidan av den etablerade vetenskapliga diskursen (som skapades i och med skriftspråkets uppkomst) utvecklar människor andra diskurser, diskurser som innehåller rena åsikter men också kan involvera vetenskapliga fakta och vetenskapliga påståenden som underlag för sina handlingar. Det gäller sådant vars förverkligande står i vår makt och beror på vår förmåga och vårt kunnande. Modellen här är *tiden* och *förändringen*, processen och syftet (handlingen). Vi befinner oss nu mitt i den retoriska diskursen. Men den retoriska diskursen, såsom den beskrevs i den klassiska retoriken, omfattar inte bara en typ utan tre. Det brukar anges tre situationer som föranleder tre skilda *diskurstyper*. Den traditionella retoriken använder benämningen *genus*, ett latinskt ord som inte är speciellt klagörande och som för en litteraturvetare skulle motsvara ett slags "stilart". Jag föredrar att tala om *diskurstyper*.

Tidsperspektivet är frånvarande i den vetenskapliga diskursen men nödvändigtvis närvarande i mänskliga handlingssituationer. Man kan först och främst tala om en diskurs som bedömer det som redan har gjorts, en *utvärderande diskurs*, och en annan typ av diskurs som syftar till att bedöma eller fastställa det som ska göras eller inte göras samt hur det ska göras. Denna senare typ kan kallas helt och hållet för *handlingsöversvägande diskurs* eller, kortare sagt, handlingsdiskurs.

Utvärdering

Retorikhandböckerna använder sig rakt igenom av latinska benämningar och kallar den första (och äldst kända) diskurstypen för *genus iudiciale* (juridisk diskurstyp) vilket naturligtvis syftar till den typ av resonemang som praktiseras i domstolar. Namnet är dock inskränkande, ty denna typ av resonemang gäller inte bara rättsliga tvister, utan lika mycket alla de situationer där vi diskuterar det som har gjorts, med syfte att bedöma om det var rätt eller fel. Att använda benämningen "utvärderande" för denna diskurstyp visar vad den handlar om. Men det avslöjar framförallt att många utvärderingsdiskussioner

som ofta hanteras med vetenskapliga metoder, egentligen borde använda sig av retoriska metoder för att hamna rätt. Förutom utvärderingen av handlingar finns också en typ av rent vetenskapliga utvärderingar (båda former blandas ofta samman i en sådan analys) som ägnar sig åt att konstatera kausala fakta som lett fram till ett visst resultat.¹¹ All utvärdering syftar dock till ett kompletterande resonemang om godkännande eller fördömande av begångna handlingar och om åtgärder som ska vidtas. Då övergår hela resonemanget helt och hållet till en handlingsdiskurs.

Okunnigheten om retorikens värde har skapat en blindfläck i den utvärderingsforskning som reducerar allting till sannolikhetskalkyler, statistik och andra matematiska hjälpmedel. Varje utvärdering måste självfallet utgå från fakta, d.v.s. från något som redan är gjort och oåterkalleligt. Men medan vetenskapliga fakta är sådana som inte kan vara på annat sätt (kausala och nödvändiga naturlagar) är de fakta som undersöks i den utvärderande diskursen sådana som skulle kunna ha varit på annat sätt. Att ordet "facta" (sic!) på latinet betyder just "det gjorda" saknar inte betydelse i detta sammanhang. Man borde egentligen kalla naturens fakta för *data* och reservera "fakta" för det som har gjorts av "någon". Bedömningen av det som hänt och det som gjorts kan bara göras i kontrast med det kontrafaktiska, d.v.s. det som inte hänt eller gjorts men som kunde eller borde ha hänt eller ha gjorts.¹² Ty den utvärderande diskursen är inte bara ute efter själva faktum, efter det oåterkalleliga. Något måste visserligen, med vetenskapliga metoder, fastställas först som sant eller sannolikt; men detta är bara ett *underlag* för bedömningen av det uppnådda resultatets kvalitet, d.v.s. för att fastställa om det var rätt och gott eller om det däremot var dåligt eller borde ha kommit till på annat sätt. Här erbjuder retoriken ett viktigt forskningsområde. Utvärderingen om det förflutna ger oss underlag för bättre förståelse och hjälper oss att handla bättre i fortsättningen. Då befinner vi oss inför handlingsdiskursen, den viktigaste diskurstypen i politik och samhällsplanering. Den utvärderande diskurstypen fungerar bara som stöd till den handlingsöversvägande diskursen, retorikens kanske mest grund-

läggande resonemangstyp. Ty vi förstår bakåt för att handla framåt, som Kierkegaard sade. Vi utvärderar för att handla bättre och vi kan bara handla bättre om vi utvärderar. Om vi betraktar av vilken anledning utvärderingen etablerade sig som retoriskt *genus iudiciale*¹³, kan vi konstatera att domstolsförhandlingen först måste bevisa att visa saker *faktiskt* ägt rum, för att sedan bedöma till vilken grad de är godtagbara eller förkastliga (med hänsyn till alla försvårande eller förmildrande omständigheter). Allt detta ska dock leda till ett beslut som ska verkställas i framtiden. Domen går före och avgör straffet eller frigörandet från ansvar.

Övervägande av handlingar

Handlingsdiskursen kallas i retorikhandböckerna *genus deliberativum* (d.v.s. den övervägande diskursen) och det latinska namnet låter här helt adekvat. Det är just det ord som moderna statsvetare och planerare använder som benämning ("deliberativ democracy", "deliberativ planning") utan att veta att den tillhör retorikens terminologi med 2400 år på nacken. Okunnigheten härvidlag är tragisk. En hel skara av forskare befinner sig här inför frågor och problem som kan och bör behandlas med retoriska metoder och t.o.m. benämns med retoriska termer, utan att veta om det.¹⁴ Det var ifjol ganska skrattretande att få höra en professor i statsvetenskap vid ett svenskt universitet uppträda inför ett auditorium bestående av retoriker och stoltsera med att ha funnit ett utmärkt uttryck till ett nytt forsknings-spår: *deliberative democracy*. Om Aristoteles *Retoriken* eller om Ciceros *De Oratore* eller Quintilianus' *Institutiones oratoriae* hade han ingen aning.

Denna viktiga diskurstyp handlar om det övervägande av framtida handlingar som hela vårt samhälle är ständigt involverat i. Här föreligger inte sanningar och fakta på samma sätt som i den utvärderande diskursen. Naturligtvis kan och bör handlingsöverväganden, såsom vi nämnt, utgå från en utvärdering av det som gjorts tidigare. Det viktiga och ofta det enda här är emellertid att avgöra vad som bör göras och på vilket sätt. I denna process bör man visserligen också ta hänsyn till vetenskapliga data. Men

sanningen gäller då inte det som redan har ägt rum och är oåterkalleligt. Ty i den mån man i dessa situationer kan tala om "sanning" så handlar det om det som är *möjligt*, mot bakgrund av vår kunskap om vad naturen och sakförhållanden tillåter. Möjlighetsbegreppet har två betydelser: den ena syftar till det kausalt möjliga och det andra till det som ligger i vår makt att åstadkomma (om vi inser det). Därför sade Francis Bacon att kunskap är makt, och menade inte därmed politisk makt, utan en förvärvat förmåga att handla.¹⁵ Enligt ett latinskt talesätt kan naturen inte betvingas annat än genom att lyda dess nödvändiga lagar (*Natura nisi parendo non vincitur*).

Framställningsformen

Förutom den utvärderande och den övervägande diskursen återopas i retorikhandböckerna en tredje retorisk diskurstyp som kallas *genus demonstrativum*, den uppvisande eller framställande diskursen. För att placera den i relation till den utvärderande diskursen som syftar till det förflutna och till den övervägande handlingsdiskursen som spejar över framtiden, har man velat göra gällande att den uppvisande diskursen uttalar sig om det som sker i *nuet*. Ingenting kan vara mer missvisande. När man till råga på allt gör gällande att denna diskurstyp handlar om att berömma eller klandra och är närvarande i lovtal, middagstal och begravningar, då har man verkligen förringat värdet hos något som, tillsammans med topiken, är det mest centrala i den retoriska kunskapsförrådet. Kunskapen om den uppvisande eller framställande diskursen är ingenting annat än en genomskådning av på vilket sätt talets skapare eller designare väljer ord, struktur och argument. Detta avslöjar dennes positiva eller negativa inställning till det ena eller det andra, men också alla de andra element som vi tog upp som diskursens budskap (talarens personlighet, hans förgivettagna tankar och hans syn på oss åhörare eller läsare). Talaren eller författaren visar inte bara att något är sant; han visar också om han gillar eller ogillar något, genom att välja ord, infallsvinklar och argument. Den uppvisande framställningen är det instrument som används för att göra en diskurs tro-

värdig — inte genom resonemangets logiska uppbyggnad, utan genom valet av perspektiv och av de element som ingår i resonemanget.

Retoriken: övergång från fakta till handling och dialogens nödvändighet

Kunskapen om det som redan varit eller det som gäller allmänt ("det som inte kan vara på annat sätt" i Aristoteles ordalag) är det vi kallar faktakunskap och som vi betecknar som *sant*.

Men en annan form av kunskap är handlingskunskap: bedömning och avgörande av ett val av det ena eller det andra möjliga alternativen. Det som avgör valet är inte sanningen utan överensstämelsen med det som anses vara godtagbart i sig eller leda till önskvärda resultat eller konsekvenser. Frågan är hur dessa två former av kunskap kan samordnas. David Hume, som förfäktade en skeptisk filosofi, deklarerade att det inte finns någon naturlig övergång mellan *vara* och *böra*. Han menade alltså att hur mycket vi än vet om hur verkligheten förhåller sig, så avgör inte detta kunnande vad som ska göras. Helt oberoende av varandra är de dock inte. Vi vill just veta hur den nödvändiga verkligheten fungerar, därför att vi själva då kan framkalla ett resultat, nämligen genom att utnyttja de orsaks-samband som är givna och som vi känner till. Från fakta kan vi inte utan vidare härleda vad vi ska göra, men vi bestämmer vad vi ska göra om vi vet vad de givna sakförhållandena tillåter. Kunskap om fakta ger oss möjlighet att handla. Men den diskurs som reder ut fakta fungerar helt annorlunda än den som avgör handlingar. Faktakunskap avgörs genom etablerade vetenskapliga kalkyler som använder språket på ett begränsat (definierat) och bestämt sätt. Sanningen i våra slutsatser kan också ha prövats på förhand genom praktisk tillämpning (det som sedan sägs vara "vetenskapligt bevisat", när vi formulerar det i logiska termer). Kända fakta använder vi utan att behöva prata så mycket mer om dem, så länge de är tillförlitliga (sanna) och inte falsifieras av nya fenomen. Men vad vi bör göra eller inte göra, vilka fakta och orsakssamband som vi måste känna till och utnyttja för att nå vårt syfte,

om detta måste vi *överväga*. Det är kunskapen om hur denna diskurs går till och vilka fallor den kan medföra som är retorikens egentliga domän.

Faktavärlden är given för oss alla och det gäller att känna till den så exakt som möjligt. Men handlingar är något i princip inte givet, utan valbart. Problemet med handlingars valbarhet är att de tvingar oss in i ett samtal eftersom de för det mesta involverar flera subjekt. Jag kan bestämma mina egna handlingar själv, men vad den andre gör eller inte gör blir lika externt, faktiskt och givet som naturfenomen. Om någon får för sig att slå mig eller om en sten ramlar ner på mig från ett berg kan dessa händelser anses vara lika ofrånkomliga. Men jag kan inte säga till berget: "Du ska inte låta sten rulla ner på mig." Jag kan bara sätta upp barriärer och hinder som stoppar berget eller binder det fast. Den andres handlingar kan jag dock försöka påverka genom att tala med honom. Det är denna möjlighet och tillika nödvändighet att samordna våra handlingar med hjälp av språket som gör retorikkunskapen angelägen. Om vi således skiljer mellan enskilt handlande och gemensamt handlande, blir dialogen en förutsättning för den sistnämnda. Retoriken är till för att reda ut när och hur en sådan dialog äger rum och fungerar på ett sätt som leder till goda resultat och inte till ökade konflikter och problem. Samhällsplanering är ingenting annat än sättet att åstadkomma faktabaserade handlingsalternativ som kan tillfredställa önskvärda mål. Det gäller att åstadkomma en välfungerande dialog som skapar det nödvändiga samförståndet kring de mål som ska nås och sättet att nå dem.

Retorikens diskursanalys: ett hermeneutiskt, inte ett positivistiskt synsätt

Man kan således säga att hela den retoriska kraften vilar på den s.k. *uppvisande diskursen*. Det som oegentligt kallas "uppvisande diskurs" utgör det som skulle kunna kallas "diskursens estetik": formgivningen, designen, sättet att uttrycka. Vi kan känna igen dess drag. Att i sak särskilja denna diskursfunktion från de övriga

två diskurstyperna (utvärderande och övervägande) är dock omöjligt, eftersom varje *utvärderande* och varje *övervägande* resonemang hämtar också sin övertygande kraft från själva framställningssättet. Med bara logik kan man inte uppnå samförstånd. Retorikens uppgift är att genomskåda de tillitsskapande aspekter som gör detta samförstånd möjligt (Ramírez 1997a).

Vi har härmed funnit att den gamla retoriska *genusläran* kan få en mer modern och praktisk behandling än vad som framgår av de rådande klassiska retorikhandböckerna. Å ena sidan har vi utvärderande och övervägande diskurssituationer. Vi kan då lägga till en *vetenskaplig* diskursform (det skulle kunna benämnas *genus scientificum* med behållande av den latinska terminologin) som alltid fungerar som redogörande för faktaunderlag vid utvärdering eller handling. Dess motsvarighet är de vanliga åsikterna eller *dóxa*, som består av allmänt förgivettagna uppfattningar utan explicit vetenskaplig grund. Denna *dóxa* utgör den materiella grunden till *topiken*, det förgivettagna. Å andra sidan kan man fråga sig om de uppfattningar som anses ”vetenskapligt bevisade” inte är också en form av *dóxa* (Rosengren 2002). En vetenskaplig uppfattning kan hävdas till dess att man finner en bättre eller att man upptäcker sådana svagheter att uppfattningen ruineras. Etablerade ”vetenskapliga” paradig förfäktas av ett vetenskapligt etablissment som inte avstår från att använda sig av retoriska medel för att driva igenom sin uppfattning. Det retoriskt intressanta i en vetenskaplig diskussion är inte vad som sägs om de vetenskapligt aktuella studieobjekten, utan de retoriska resurser som forskare och vetenskapsmän involverar den vetenskapliga redogörelsen i, för att få den accepterad och för att kunna slå ner på dem som tycker annorlunda. I sin bok ”Uppkomst och utveckling av ett vetenskapligt faktum” visar Ludwik Fleck (1935) på ett utmärkt sätt hur vetenskapliga uppfattningar och begrepp växer fram ur vardagliga intressen och hur olika skolor, trots allt tal om forskningens frihet och om akademisk objektivitet, slår ner på och ignorerar dem som tänker ur andra perspektiv, i stället för att möta dem i en ärlig dialog. ”Mänskligt, alltför mänskligt” skulle man med Nietz-

sche säga. ”Djävligt, alltför djävligt”, tycker jag själv.

Den s.k. uppvisande eller framställande aspekten i diskursen är inte en särart eller en egentlig diskurstyp—som den traditionella retoriklärdomen gjort gällande—utan det som ger de övriga diskurserna (även den vetenskapliga) sin retoriska form, sin uttrycksform. Här kan man tala om diskursens *design*. När denna aspekt överdrivs så att diskursen förvandlas till ett elegant ordskalet utan egentlig mening, då har *estetisismen* tagit över och retoriken förvandlas till det som i 200 år gav den sitt dåliga rykte.

Eftersom vi nu behandlar den retoriska diskursens former och funktion, är det på sin plats att särskilja retoriken från den lära som i modern tid upptagit benämningen ”diskursanalys”. En utläggning av denna diskursanalytiska lära—som den som t ex står att läsa i Marianne Winther Jørgensens och Louise Phillips ”Diskursanalys som teori och metod” (1999)—syftar till någonting helt annat än vad vi talar om när vi behandlar diskursen retoriskt. För att göra en lång saga kort kan vi säga att den s.k. diskursanalysen, trots dess konstruktivistiska anspråk, är en analys av strukturen i det faktiskt sagda, en analys av ordens sammansatta betydelse i relation till vad de refererar till. Språket betraktas då som struktur (*die Sprache*) inte som handling (*das Sprechen*) och den genuint retoriska insikten ersätts med ett rent vetenskapligt och positivistiskt betraktelsesätt.

Det är naturligtvis fullt legitimt att studera diskursen på detta sätt, bara man gör klart för sig skillnaden mellan den och vad retoriken kallar diskurs. Det som uppstår är en metonymisk mångtydighet som också har ställt till problem i retorikens historia. I det retoriska studieintresset kan man skilja mellan en konst att tala och en konst att säga. Båda dessa är genuint retoriska på olika sätt (Ramírez 1997b). Men talandet och sägandet alstrar också ”det sagda” och det är detta som man, t.ex. inom litteraturvetenskapen, har velat identifiera med retoriken som sådan. Vad vi här kallar retorik är dock en välgrundad insikt i vad det innebär att människor kan återge sina uppfattningar i form av externa ordstrukturer. Ordstrukturerna avslöjar mening och mänskliga intentioner och det är just detta samband som

retoriken studerar. Därmed uppstår också en viss skillnad mellan retorik och semiotik. Människan är ett djur som bara kan förstå någonting genom att återge det med något annat, som kallas *tecken*. Semiotiken är mer intresserad av de påtagliga teckenstrukturernas betydelse, medan retoriken ser detta i omvänt perspektiv. För semiotiken är tecknets närvaro en förutsättning, för retoriken är tecknets frånvaro i en konkret situation också meningsfull. Tystnaden inför någons pinsamma handlande eller vid en begravning kan ha en tyngre mening än alla ord (Ramírez 1995c).

En undersökning av diskursanalysens enaning snåriga och pretentiösa metodologi i ett retoriskt perspektiv (om det går att göra) skulle berika båda. Man kan säga att medan den analytiska språkfilosofin tillhör ett anglosaxiskt paradigm (som präglas av ett empiristiskt perspektiv) och diskursanalysen tillhör en fransk/strukturalistisk perspektiv, så ligger det retoriska perspektivet, såsom den presenterats här, snarare i linje med ett tyskt/italienskt handlingsperspektiv (Humboldt, Vico, men även Collingwood). Under efterkrigstiden har utbildningen i Sverige präglats alltför ensidigt av det anglosaxiska perspektivet. Det verkar som om det som inte är författat på engelska saknar värde. Många avhandlingar hämtar sin bibliografi direkt från USA, utan att bry sig om att fråga huruvida något av värde har skapats här hemma. Anglofilin, som gränsar till angloerotism, har efter 60-talet haft en förödande utarmningseffekt i Sverige. Att man vägrar se det, beror på att den som sitter i Platons grotta blir omedveten om det som finns utanför.

Retorik som kunskapsmetod i samhällsplanering

Samhällsplaneringens retoriska kunskapsintresse gäller inte så mycket att skapa goda, övertygande diskurser som att veta hur dessa goda diskurser skapas och att sprida kunskap därom. Det handlar inte så mycket om att övertyga beslutsfattarna om vilka åtgärder som bör vidtas och vilka mål som bör nås, som att hjälpa till att få igång hållbara, allsidiga och väl formade dia-

loger. Det gäller att avslöja felaktiga och sofistiska slutledningar och motverka begreppsförvirring samt att se till att diskursen tar hänsyn till så många aspekter som möjligt och att den blir presenterad på ett klargörande sätt. Det handlar mycket om språkgranskning och språkkunskap, men också om goda insikter kring varje planeringssituation och kring närmast berörda eller involverade aktörer eller brukare.

Retorikkunskapens användning i samhällsplanering innebär att man utnyttjar den allmänna retorikkunskapen för att upptäcka och få insikter i hur en planeringsdiskussion går till, vilken begreppsbyggnad som uppstår i samhällsplanering—med bedömning av begreppens kvalitet—hur man åstadkommer allsidiga överläggningar som inte låter vissa intressen dominera eller dölja andra, osv. Samhällsplanering har den goda dialogen som ideal. Den ska omfatta tillräckliga kunskaper om fakta och konsekvenser, en utvärdering av tidigare handlingar och ett så ärligt och opartiskt övervägande som möjligt om det som kan och det som bör uppnås.

Men därmed rör vi oss kvar på en idealistisk, målsättande nivå. Resonemanget ska mynna ut i en effektiv bedömning av det bästa sättet att nå fram till ett önskvärt resultat. Det säregna i varje planeringsprocess är att den framkallar en ny på en annan nivå. De planeringsnivåer som uppstår (övergripandeplanering, genomförandeplanering och verksamhetsplanering) ställer olika krav på faktakunskap och handlingskunskap och kan involvera också skilda aktörsgrupper (Ramírez 1979). Varje nivå kan komma att kräva sin egen differentierade form. Det är sådana studier som en utbildning i samhällsplanering bör uppmärksamma.

Vid övergången från övergripande planering till genomförande- och verksamhetsplanering, blir kravet på retorisk trovärdighet allt större. Vill man genomföra en plan och se till att verksamheterna implementeras på rätt sätt så gäller det att få alla de involverade aktörerna att förstå rätt det som ska göras och att vara övertygade om att det är rätt att göra det. Att sätta igång en verksamhet som de involverade och berörda inte tror på, det är dömt att misslyckas.¹⁶

Samhällsplanering och design – etik och estetik

En humanvetenskaplig handlingsteori, som använder retorik som sin egen kunskapsteori, ligger till grund såväl för en medveten samhällsplanering som för en förståelse av vad designverksamhet innebär (designsteori). Samhällsplanering och design är två skapande aktiviteter som hänger intimt samman. Samhällsplaneringens syfte är ju att skapa ett bättre och meningsfullt samhälle för alla och design handlar om hur denna meningsfullhet kan komma till uttryck. Om vi utgår från begreppsparet Form/Funktion (eller Form/Mening) som påminner om strukturalismens Betecknare/betecknat (*Signifiant/signifié*)¹⁷, kan en god samhällsplanering inte bortse från vilka yttre former den skapar, medan designverksamheten är till för att finna de bästa formerna som passar ihop med den funktion man vill skapa eller den mening man vill ingjuta. Man skulle kunna säga att samhällsplanering ser frågan i ett *etiskt* perspektiv medan design ser den i ett *estetiskt* perspektiv. De är två sidor av samma mynt. Det ligger dock i designens natur att uppmärksamma de små detaljerna som tillsammans konstituerar formen. Men det befriar inte samhällsplaneringen från att också tänka på dessa detaljer. Om samhällsplanering kan betraktas som ett specifikt område av en allmän handlingsteori, så kan man uppfatta designteorin som en teori om hur formen kommer till och bygger en bro mellan samhällsplanering och andra skapande aktiviteter.

Den etiska aspekten har vi inte explicit behandlat tidigare i denna översikt. Men etik och retorik hänger samman, under förutsättning att man inte blandar ihop etik med moralism. Etik i sin ursprungliga bemärkelse¹⁸ syftar inte bara på moral, utan på klokhet i vid mening. Samhällsplanering innebär en dialog som kan leda fram till kloka beslut och kan utveckla ett samhälle på bästa möjliga sätt för människorna. Aristoteles praktiska filosofi är ingenting annat än vår äldsta teori om välfärdssamhället. Den aristoteliska och ofta – trots sin enkelhet – svårförstådda distinktionen mellan *praxis* och *poiesis* är grundläggande. Den bygger på en skillnad mellan klokhet och skicklighet eller mellan etisk och in-

strumentell rationalitet (jfr Weber). Det mest effektiva är inte utan vidare det bästa för samhället, men det som gynnar samhället och medborgarna kräver ändå skicklighet i genomförandet. Det handlar om en dialog på olika nivåer: en medborgerlig dialog om det som berör oss alla och en professionell dialog som finner de mest effektiva och acceptabla medlen till de fastställda målen. Ty ändamålet helgar inte heller medlen. Det skapar en invecklad diskurs där det professionella inte tar över det etiska, såsom det kunde hända i ett funktionalistiskt planerings-tänkande.

Om retorik som idégivare vid avhandlingsarbeten

Jag har hittills presenterat retoriken som ett viktigt metodologiskt instrument i olika former av human- och socialforskning, vid sidan av etablerade positivistiska metoder. Men man kan också göra den retoriska problematiken till huvudsak i sin forskning och använda samhällsplaneringen som studieföremål med retoriken som perspektiv. I dessa fall betraktar man ett konkret planeringsfall ur retoriskt perspektiv för att studera den konkret genomförda planeringsdiskursen och omständigheterna kring dess tillkomst. Man försöker då avslöja de bakomliggande mänskliga intentionerna som ställde frågorna och sökte svaren i de studerade fallen, men man kan också försöka fastställa (tolka) de perspektiv, uppfattningar, övertygelser och värderingar som styrde diskussionen.

Ett exempel

Som ett konkret exempel till ett tänkbart avhandlingsarbete skulle man kunna ta upp ”Stockholms planeringsretorik”. Fram till början av 1900-talet bestod Stockholms stad huvudsakligen av den centrala ön som idag kallas Gamla stan. Under drygt ett halvt århundrade pågick en diskussion i Stockholms kommun om behovet av att modernisera den s.k. ”Staden mellan broarna” (Gamla stan). Modeller från andra länder, idéer om fysisk och social miljö etc. påverkade planerarna i sin iver att göra om

Sveriges huvudstad. Man kan då studera den planeringsdiskussion som pågick mellan 1850-talet och 1920-talet. Vid 1800-talets mitt (efter införande av kommunallagarna) hör man ett uttalat önskemål som säger: ”Vi måste göra oss av med denna barbariska rest av medeltiden”. När 70 år hade gått, 1921, uttrycks målsättningen med orden: ”Vi måste med alla medel bevara denna kvarvarande pärla från medeltiden.” De var två helt motsatta planeringsmål. Ett stadsbyggnadstänkande hade etablerats under årets lopp. Vad hade hänt mellan dessa två uttalanden och under hela denna långa period? Här har vi ett exempel som inte saknar bibliografi, även om den inte explicit har behandlat frågan ur retoriskt perspektiv. En spännande och väldokumenterad historia således, som en djupdykning i kommunens arkiv skulle berika ytterligare. Varför lyckades inte de gamla idéerna få fotfäste? Hur gick debatten till bland makthavarna? Fanns det stridande intressen och idéer mellan kommunens styrelse, byggnadsnämnden och fastighetsnämnden? Jag bara antyder ett intressant forskningstema utan att gå in på fler detaljer. Dokumentation och bibliografi finns, som sagt. Detta skulle vara ett exempel på en planeringsutvärderingsavhandling.

Översiktens översikt

Kunskapens två sidor: humanvetenskaplig handlingsteori

Denna metodologiska översikt har sitt ursprung dels i författarens personliga erfarenheter från kommunal planering och verksamhet mellan 1970 och 1984, dels i den forskning och undervisning kring den praktiska kunskapens teori som ägde rum vid Nordiska institutet för samhällsplanering under åren 1984–1995. Här växte fram en *humanvetenskaplig handlingsteori* som tillbakavisar den positivistiska reduktionen av handlingskunskap till faktakunskap (Ramírez 1995a, 1993) och som legat till grund för flera doktorsavhandlingar och forskningsprojekt samt för några kurser och seminarier där arkitekter, socionomer, företagsekonomer, m.fl. deltagit.

Fram till slutet av 1920-talet ställde man humanvetenskap och naturvetenskap mot varandra. Därefter infördes en tredje part: samhällsvetenskapen. Gränsen mellan humanvetenskap och samhällsvetenskap är dock inte lätt att dra. Talet om ”humanvetenskap och samhällsvetenskap”, som en tvehövdad kunskapsområde, blir ett sätt att slippa distinktionsproblem, på samma sätt som vi gör med uttrycket ”etik och moral”. Vilket bara bidrar till förvirringen. Flera akademiska ämnen som räknas till samhällsvetenskaperna (t.ex. pedagogik och arbetsvetenskap, men även statsvetenskap och ekonomi) behandlar spörsmål eller använder synsätt som kan betraktas som humanvetenskapliga. Om man vet vad humanvetenskap är, vill säga. Det finns anledning att hävda att handlingsteori är humanvetenskap och att s.k. ”samhällsvetenskapliga handlingsteorier”, som förvandlar mänskliga handlingar till empirisk konstaterbara beteenden eller som utgår från ”kollektiva handlingar” som något påtagligt, studerar just beteenden eller händelser, inte handlingar (Collingwood 1946¹⁹). Samhällsvetenskaperna söker fastställa objektiva fakta om människan, som kan studeras empiriskt och beskrivas med positivistiska metoder i termer av orsak och verkan, på samma sätt som naturvetenskapen gör. Humanvetenskaperna söker förståelsen av människors handlingar och meningen med dessa handlingars produkter med tillämpning av tolkning, d.v.s. genom hermeneutiska metoder, som bygger på intentionella förklaringar och stipulerar icke-direkt observerbara betydelser. Samhällsvetenskaper och humanvetenskaper är båda ”människovetenskaper”, men medan den ena beskriver *händelser*, försöker den andra förstå *handlingar* och mening. Samhällsvetenskaperna kan dock inte helt befria sig från medvetna eller omedvetna tolkningar medan humanvetenskaperna har lärt sig att betrakta de positivistiska metoderna som eftersträvansvärda. Det gäller att samordna två skilda men komplementära kunskapsperspektiv. Det handlar inte om antingen–eller, utan om att beakta två aspekter av den mänskliga kunskapen på vart sitt specifika sätt, bli medvetna om skillnaden men också om hur de kan komplettera varandra. Problemet är dock den förgivettagna föreställningen om att faktakun-

skapen, objektiveringen och den analytiska reduktionen av kunskapen till systematisk kunskap (med hjälp av formelllogisk stringens, väldefinierade begrepp och kvantifiering) är det alena godtagbara sättet att vinna kunskap. Denna ensidigt positivistiska uppfattning har vuxit fram i och med naturvetenskapens och teknikens landvinningar. All kunskap som inte följer samma mönster som naturvetenskapen betraktas inte som riktig kunskap. Matematik och formell logik antas i detta sammanhang representera den riktiga kunskapsstrukturen.

Utgångspunkten för en humanvetenskaplig handlingsteori är ett kritiskt avståndstagande från en ensidigt positivistisk kunskapssyn. Människans kunskap består både av en kunskap om givna fakta och av en kunskap om skapande eller handling. Hume talade om VARA och BÖRA och fann ingen kontinuitet däremellan. Utan att bli medvetna om och kunna både skilja och förena dessa två kunskapsspår, kan vi knappast få den "advancement of learning" som Francis Bacon förespråkade.

De gamla grekerna talade om *fysis* och *nomos*, för att beteckna det som äger rum oberoende av människornas aktivitet och det som är konventionell, d.v.s. skapat av människor. *Fysis* är en verklighet som förklaras genom yttre orsaker, *nomos* är en skapelse av mänskliga intentioner, resonemang och val. Människan är också en del av naturen och kan studeras från båda håll. I ett samhälle där faktakunskapen fortfarande var outvecklad, förklarade man ofta händelser och fakta som intentionella handlingsprodukter. Mytologierna såg gudar och viljor bakom allt som hände, även bakom naturfenomen. I vårt faktabehärskande moderna samhälle tenderar vi i stället att förklara allt utifrån kalkyler och orsakssamband. Vi har ersatt den ena enögdheten med den andra.

Fakta och handlingar är inte oberoende av varandra. Ju mer faktakunskap vi besitter desto större möjligheter får vi att välja och handla. När vi handlar skapar vi, å andra sidan, fakta och resultat som är lika oåterkalleliga som naturliga händelser. Relationen mellan naturvetenskap och humanvetenskap är dock asymmetrisk. Att förstå naturvetenskapen är en humanvetenskaplig uppgift, men humanvetenskap kan inte bli

förstådd med tillämpning av naturvetenskapliga metoder. Naturvetenskap är till för att förklara *fysis*, det naturgivna (inklusive människans biologiska konstitution), men att förstå och förklara själva kunskapen (inklusive naturkunskap) är en humanvetenskaplig uppgift, eftersom den mänskliga kunskapen är en mänsklig skapelse (*nomos*), inte bara en naturprodukt. Att bli naturvetare kräver användning av begrepp, förklaringar, teorier, metoder och andra kunskapskonstruktioner. Vill en naturvetare vara medveten om vad han gör när han bedriver vetenskap, måste han vända sig till humanvetenskapen. En humanvetenskapligt omedveten naturvetenskap är ingen egentlig vetenskap utan bara en kunskapsteknik. Det är vad som har hänt på modern tid genom att kasta om relationen, d.v.s. genom att vilja reducera all handlingskunskap till en analys av observerbara fakta med bestämda orsaksförklaringar. Man vill uppfatta "intentionalitet" som kalkyl. Logiken anses vara måttstocken på allt rättänkande.

Inom filosofin, som anses tillhöra humanvetenskapen, utvecklas det kunskapsteoretiska och vetenskapsteoretiska förklaringar med användning av positivistiska mönster och formell logik som tankemodell. Därmed blir de bakbundna till positivistiska tankepremissor som hindrar en förutsättningslös reflexion. Den suspekta metafysikens hegemoni ersätts med en analytisk formelllogisk dogmatik.

Den *humanvetenskapliga handlingsteorin* är inte ensam om kritiken av den rådande ensidiga kunskapsuppfattningen. Såväl Frankfurtskolan (Adorno, Horkheimer, Habermas) som postmodernister och pragmatister (Feyerabend, Rorty) har reagerat mot den och har insett skillnaden mellan faktakunskap och handlingskunskap. Men medan Frankfurtskolan lägger skulden på Upplysningen, menar den *humanvetenskapliga handlingsteorin* att problemets rötter måste sökas längre tillbaka i tiden. Gör man inte det, riskerar kritiken att besmittas av samma fördomar som man försöker angripa. Därav undertiteln till boken "Skapande mening": "en begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering" (Ramírez 1995a) som tar fasta på att det tänkesätt som så framgångsrikt lyckats härska över naturen, uppstod under den tid då

människans muntliga språk fann i användningen av alfabetet en teknik för att objektivera, analysera och sprida det som tidigare stannade vid en spontan och flyktig kommunikation mellan individer. För att förstå vad vi kallar rationellt tänkande och vetenskap måste man inse att den växte fram ur ett vardagstänkande där språk och begrepp ännu inte utan vidare kunde förtingligas och skapa en systematisk analyserbar kunskap, såsom vi gör idag. Så länge språket stannar mellan mun och öra har vi inte nått till en vetenskaplig nivå. Detta görs först när ögat och händerna får makten över språket.

700 år f.Kr. övergick den grekiska kulturen från *mythos* (en berättande kunskapsform) till *logos* (en beskrivande, rationell kunskapsform). Från en kultur som ville förstå alla händelser som produkt av intentioner (därav alla sagor om gudar och handlingskrafter) övergår man till en kultur som vill reducera allt till objektiva orsaksförklaringar. På 1800-talet försökte framförallt tyska filosofer skilja *Naturwissenschaft* från *Geisteswissenschaft*. Samtidigt uppstod en sociologi och en samhällskunskap som antog själv namnet "positivism" och lade grunden till en helt ny fakultet. Samhällsvetenskaperna uppstod som gökungen i boet och satte ett metodologiskt likhetstecken mellan naturvetenskap och människovetenskap.

Alfabetiseringen och vetenskapens födelse

Det ursprungligen enbart talade språket hade en begränsad räckvidd²⁰ och tillät inte den flexibla objektiveringen som vi blivit vana vid. Införandet av alfabetet i antikens Grekland möjliggjorde den analytiska struktureringen av kunskapen som vi kallar "vetenskap". I början gick det långsamt, till dess att uppfinningen av tryckkonsten och av pappret möjliggjorde alfabetiseringens och den skriftliga lärdomens spridning till hela samhället. Men "boktryckarkonstens uppfinning" – skriver Thomas Hobbes 1651 i 4:e kapitlet av sin *Leviathan* – "är ingen stor sak jämfört med bokstävernas uppfinning". Alfabetet förändrade sättet att tänka, att bilda ord och att organisera kunskapen. Det abstrakta tänkandet föddes. Därför ska alfabetets användning be-

traktas som en teknologi, inte bara som en teknik. Om detta handlar Walter J. Ongs verk om *Muntlig och skriftlig kultur – teknologiseringen av ordet*.

Tack vare språkets alfabetiska teknologisering uppstod den reflexion, den abstraktion och den analytiska vana som ledde till en systematisk organiserad kunskap. Kunskapen kunde nu uttryckas i ett språk som kunde bevaras, analyseras, systematiseras och förmedlas över tid och rum. Ett instrument för en sådan kunskap är den aristoteliska logiken. Genom att särskilja orden, förse dem med precisa definitioner (relaterade till något fenomen eller ting) och införliva dem i ett mönster som liknar matematikens struktur, förvandlas kunskapen till en deduktiv kalkyl där nya sanningar om faktiska förhållanden härleds ur de gamla, med hjälp av observationer och experiment. Men detta språk och denna logik är en bearbetningsprodukt av det förvetenskapliga språket och av den "logik" som rådde i den rent talande kulturen. Om man ska söka en vetenskaplig beskrivning av det sätt att resonera som rådde innan den formella logiken skapades av Aristoteles – det naturliga sättet att resonera som även vi använder i vår vardag och i våra handlingsavgöranden – finner man den i Retoriken, ett ämne som också haft Aristoteles, om inte som grundare, så åtminstone som dess första riktiga systematiker.

Retoriken: logikens moder

Om logiken kan ses som en teknik att hantera språk och kunskap så är retoriken en systematisk beskrivning av det som sker när människor resonerar och talar med varandra. Att reducera retoriken till en futtig övertygandeteknik är att slarva bort en förståelse som är retorikens viktigaste uppgift. *Retoriken är logikens moder och förut-sättning*. Medan retoriken behandlar språket i sitt mest ursprungliga tillstånd, innebär logiken en bearbetning av språket för att hantera en objektivrad och strikt definierad verklighet: en förtingligad, rumslig och tidlös verklighet. Det kan tyckas vara ett ödets ironi att även Retoriken, som vetenskapen om språkanvändningen i största allmänhet, behövde tillkomsten av alfabetet och skriften för att komma underfund med

sig själv och med sitt studieobjekt. Utan skriftspråk skulle vi inte ens ha en vetenskap om tal-språket. I en kultur utan skrift i allmänhet och utan alfabetisk skrift i synnerhet kunde människor visserligen tala och resonera och t.o.m. bli medvetna om att de gjorde det; men de kunde knappast bli *fullständigt* medvetna om vad de gjorde och beskriva det på ett uttömmande och analytisk sätt. Talspråkets begränsningar har hävts med hjälp av vår moderna teknik. Numera kan vi även fästa talet i ett magnetiskt band. Men denna ljudförvarande teknik, är också en produkt av den alfabetiserade kulturen som möjliggjorde ett utvecklat rationellt tänkande. Med retoriken (som kan tillämpas på både tal- och skrift) uppstod den första systematiska kunskapen om vad människor gör när de kommunicerar med varandra och utbyter erfarenheter.

Vetenskapen har inte ersatt erfarenhetskunskapen, logiken har inte ersatt retoriken. Vetenskap och logik förutsätter en vardaglig erfarenhet och ett naturligt sätt att tänka och tala. Vetenskapen förutsätter ett vardagsspråk, inte tvärtom. En vetenskapsman är först och främst en människa som ger sig i kast med att "vetenskap", d.v.s. skapa systematiskt vetande. Hela den vetenskapliga diskursen växer ur och är involverad i mänskliga (personliga eller kollektiva) intentioner som kan låta oss förstå *varför* man gör den vetenskap man gör, utan att detta ska behöva vara en del av vetenskapen. Utan att förstå den etiska och retoriska kontexten inom vilken människans kunskap växer fram och systematiseras, förlorar all vetenskap sin mening. Vi bedriver vetenskap för att leva, vi lever inte för att bedriva vetenskap, även om vi ibland kan inbillas oss det.

Samhällsvetenskaperna försöker betrakta och beskriva det mänskliga beteendet som fakta och reducera kunskapen till "sanna beskrivningar". Det viktigaste är emellertid inte att få fram *sanna* beskrivningar om hur det betraktade objektets delar och fenomen hänger samman. Det viktigaste är att *förstå* vad allt detta ska vara bra för och på vilket sätt vi kan se till att dra nytta därav. Vetenskapen hjälper oss att *veta*, men det viktigaste är ändå att *förstå*. Det vore dumt att förneka faktavetenskapens nytta, men desto dummare är då att tro att det enda vi behöver är faktakunskap. Utan faktakunskap är handlingskun-

skap orealistisk, utan handlingskunskap är all faktakunskap meningslös. Vi behöver faktakunskap för att, som det heter, "med facit i hand" göra det vi bör göra. Retoriken är förmågan och konsten att använda vår erfarenhet och vår förvärvade faktakunskap för att med klokhet samordna våra handlingar och överväga vad vi kan och bör göra av våra liv mot bakgrund av det som är oss givet. Bacon talade om *advancement of learning*, lärandets framskridande. Vi behöver dock även ett lärandets utvidgning. Det handlar inte bara om att veta mer, utan om att veta bättre.

José Luis Ramírez

Noter

1. Metafor och metonymi, s.k. troper, är två retoriska begrepp som på sistone fått en mycket större "signifikativitet" än vad klassisk retorik gjorde gällande.
2. Vi talar inte bara för att övertyga, utan för att provocera, för att klargöra vad vi menar och även för att förstå oss själva. Först när man skriver ner någonting kan man vara helt klart över vad man egentligen vet och tycker.
3. Ordet "kunskapa" betyder på svenska "spana eller spionera", men eftersom "kunskap" har kommit att ensidigt syfta på kunskapens objekt (det kända) har ett behov av att, utan missförstånd, benämna själva handlingen gjort sig gällande. "Språka" används vanligen för att beteckna ett mer intimt sätt att prata vid. Nu används det ofta för att återge "språket" som själva handlingen (tyska: *das Sprechen*), till skillnad från orden (*die Sprache*).
4. Det vanliga är att verktyget och vad verktyget åstadkommer kan skiljas åt. En hammare hamrar något annat än sig själv och en hand fångar också något annat än samma hand. I språket är detta åtskiljande betydligt svårare.
5. "Mitt verk arbetar nästan enbart med språk. Vi har inga andra medel" skriver Lennart Holm i sin egen artikelantologi "Han, hon och huset", Arkitekturmuseet 1995, s. 40.
6. I jämförelse med engelskan "taken for granted" eller dylikt är svenskan en skönhetsförebild. Ordet "förgivettaget" som Gunnar Olsson lärde oss att använda, är självt inget av Svenska akademins "förgi-

vettaget" ord, men att det är både svenskt och förståeligt kan det knappast råda någon tvekan om.

7. Den franske filosofi- och idéforskaren François Jullien har jämfört grekisk med kinesiskt tänkande och konstaterat att de gamla kineserna saknade teorigreppet helt, trots att deras teknik hade utvecklats avsevärt (se Jullien).

8. Den gamla foneuropeiska roten SPK betecknar "seende på visst avstånd" och bildat ofantligt många ord i de europeiska språken (sv.: *spektakel, respekt, inspektion, skepsis, spegel, horoskop* etc). Aspekten är det som uppmärksammas och perspektiv är den synvinkel ur vilken vi gör det. Det skapar en subjektobjektrelation.

9. I kinesernas gamla tänkande förekom därför inte teoribegreppet. Man ska inte ta något för givet. Vägen måste trampas fram och finna sitt läge innan man ritar kartan, inte tvärtom, som många planerare gör. Klokheten råder att vi hela tiden reviderar våra teorier och anpassar dem till vad praktiken visar. [Jullien].

10. Periferi, perimeter, perifras och många andra ord bildas på denna semantiska grund.

11. På samma sätt som den förklaringskrävande frågan "varför" kunde syfta än på objektiva orsaker, än på subjektiva intentioner, får vi också två sätt att utvärdera (det faktiska och de avsiktliga).

12. Collingwoods distinktion mellan händelser och handlingar vid studiet av människan är ytterst relevant (Collingwood 1946). Se fotnot 19.

13. Retoriken uppstod och uppmärksammades av filosofer 400 år f. Kr. på Sicilien med anledning av rättstvister.

14. Man behöver inte vara medveten och kan ge namn åt det man gör, för att göra det. En av personerna i en Molière-pjäsa sade sig ha skrivit prosa i hela sitt vuxna liv utan att veta vad "prosa" var.

15. *Et ipsa scientia potestas est* (Bacon "Meditationes sacrae" 1597).

16. Den kommunala planeringens akilleshäll – såsom jag känner till den från 70-talet – var den medverkande personalens närvaro och pålitlighet. Hur bra och genomtänkt en plan var så strandade den på grund av att berörd personal blev sjuka eller att de inte förstod vad planen utsåg eller att de inte kände någon större entusiasm för uppgiften. Själva planarbetet stod och föll med att de inblandade planerarna höll tidsplanen. Därför använde vi, i allt större utsträckning, konsultfirmor i den kommunala verksamheten. En konsult var tvungen att leverera resultatet inom föreskriven tid, annars fick han inte betalt.

Det innebar dock en extra belastning för den kommunala ekonomin. En ingående analys av projektorganisationens och konsultuppdragens betydelse skulle vara berikande för en bättre förståelse av våra offentliga förvaltningsars handlande.

17. Formeln *S/S* härstammar från Ferdinand de Saussures *Cours de linguistique générale* ("Kurs i allmän lingvistik").

18. Ordet "etik", från *ethos* = karaktär, skapades av Aristoteles (se Aristoteles).

19. Det aktuella avsnittet i Collingwood (1946) återges i svensk översättning i K. Marc-Wogaus *Filosofin genom tiderna efter 1950*, s. 53 (Bonniers 1983).

20. Telefon- och radiotekniken har också förändrat denna situation under 1900-talet. Nu kan talspråket bli lika beständigt som skriften och audiovisuella medel kan bevara berättelser och episoder på ett nytt sätt. Det kan i längden leda till en ny uppfattning av kunskap och vetenskap.

Litteratur

- Aristoteles. *Nikomakiska etiken*, övers. av Märten Ringbom, Daidalos 1988.
- Aristoteles. *Politiken*, övers. av Karin Blomqvist, Paul Åströms förlag 1993.
- Aristoteles. *Retorik*, dansk övers. av Thure Hagstrup, Museum Tusulanum 1983.
- Bornscheuer, Lothar (1976). *Topik – Zur Struktur der gesellschaftlichen Einbildungskraft*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Cassirer, Ernst (1923–1931). *Philosophie der symbolischen Formen*. Berlin.
- Cassirer, Ernst (1942). *Zur Logik der Kulturwissenschaften – Fünf Studien*. Göteborgs högskolas årskrift. (Dansk översättning: *Om kulturvetenskapernas Logik*. Hans Reitzels förlag, 1998.)
- Cassirer, Ernst (1946). *The Myth of the State*. Yale (svensk översättning av Alf Ahlberg: *Myten om staten*. Natur och Kultur, 1948.)
- Collingwood, Robin G. (1933). *An essay on philosophical method*. Oxford Univ. Press.
- Collingwood, Robin G. (1938). *The principles of art*. Oxford Univ. Press.
- Collingwood, Robin G. (1939). *An autobiography*. London.
- Collingwood, Robin G. (1946). *The idea of history*. Oxford Univ. Press.

- Fleck, Ludwik (1935). *Uppkomst och utveckling av ett vetenskapligt faktum – Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Symposion 1997.
- Gustavsson, Eva (2001). *Trädgårdsideal och kunskapssyn-En studie av meningens uttryck med exempel från Gösta Reuterswårds och Ulla Molins skapande handling*. SLU, Alnarp.
- Hennis, Wilhelm (1963). *Politik und praktische Philosophie. Eine Studie zur Rekonstruktion der politischen Wissenschaft*. Neuwied/Berlin.
- Jullien, François (1992). *Propensity of things: towards a history of efficacy in China*. New York 1995
- Jullien, François (1996). *Traité de l'efficacité*, Grasset, Paris.
- Jullien, François (1998). *En vis är utan idé eller Det andra hos filosofin*. Anthropos 1999.
- Jørgensen, Winther, Mananse & Phillips, Louise (1999). *Diskursanalys som teori och metod*. Övers. av Sven-Erik Torhell, Studentlitteratur 2000.
- Larsson, Anders (2004). *Landskapsplanering genom jordbrukspolitik – En kritisk granskning av EU:s agrara miljöstödspolitik ur ett planeringsperspektiv*. SLU, Alnarp.
- Lindhardt, Jan (1975) *Retorik*. Rosinante, København, 3:e uppl. 1999. (Svensk övers. utkommer hösten 2004).
- Leander, Folke (1943). *Några språkvetenskapliga grundfrågor*. Göteborgs kungl. Vetenskaps- och vitterhetssamhälles handlingar.
- Leander, Folke (1950) *Eстетik och kunskapsteori: Croce, Cassirer, Dewey*. Elander, Göteborg.
- Lång, Fredrik (1982). *När Thales myntade uttryck. En bok om det sakliga tänkandets ursprung*. Esbo
- Ong, Walter J. (1982). *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen & Co. (svensk översättning: *Muntlig och skriftlig kultur – teknologiseringen av ordet*, Anthropos 1990).
- Ramírez, José Luis (1979). *Kommunplaneringen i Hanninge – en modell för kommunal planeringsverksamhet* (Övergripande planering i Hanninge 1979:17).
- Ramírez, José Luis (1993). *Positivism eller hermeneutik – Om människans kunskapsformer*. NORDPLAN, Stockholm (4:e uppl. 2001 Erfarenhetskollegiet diaLOGOS forskarkooperativ).
- Ramírez, José Luis (1995a). *Skapande mening – En begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*. NORDPLAN Stockholm.
- Ramírez, José Luis (1995b). *Om meningens nedkomst – En studie i antropologisk tropologi*. NORDPLAN, Stockholm.
- Ramírez, José Luis (1995c). *Två kiasmer av tystnad och ironi*. NORDPLAN.
- Ramírez, José Luis (1997a). *Den mänskliga existensens grund – en undersökning om tillitens fenomenologi* (i "Tillitens ansikten", red. Gunnar Aronsson & Jan Ch. Karlsson, Studentlitteratur, 2001).
- Ramírez, José Luis (1997b). *Konsten att tala – Konsten att säga. En botanisering i retorikens trädgård* (Rhetorica Scandinavica, nr. 3/1997).
- Ramírez, José Luis (2000). *Socialplaneringens verktyg* (Stockholms regionplane- och -trafikkontor, PM 2000:13).
- Rhetorica Scandinavica: Tidskrift för skandinavisk retorikforskning 1997- RHECTOR förlag, Åstorp.
- Rickert, Heinrich (1902). *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung: Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*. Tübingen.
- Rickert, Heinrich (1915). *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Tübingen.
- Rosengren, Mats (2002). *Doxologi*, Rhetor förlag.
- Toulmin, Stephen (1958). *The Uses of Argument*. Cambridge Univ. Press.
- Toulmin, Stephen (1972). *Human Understanding. 1: The Collective Use and Evolution of Concepts*. Clarendon Press, Oxford.
- Vico, Giambattista (1709). *Vor tids studiemetode*. (Overs. Med inl. og noter af C-K. Jørgensen) Museum Tusulanums förlag. København 1997.
- Viehweg, Theodor (1963). *Topik und Jurisprudenz*. München.

Med kritiskt uppdrag

Fakultetsopponenternas recensioner av statsvetenskapliga doktorsavhandlingar 1976–1996

Cirka en fjärdedel av recensionerna i Statsvetenskaplig Tidskrift är av speciellt intresse eftersom de utgörs av fakultetsopponenternas recensioner av statsvetenskapliga doktorsavhandlingar. Vi ska här göra dessa recensioner till föremål för en viss typ av innehållslig analys och även undersöka hur recensionsmannskapet¹ utvecklats över tid. Avslutningsvis ska också granskas om vissa egenskaper hos recensenterna och avhandlingarna kan förklara variationer vad gäller hur opponentuppdraget blir genomförda.

Någon motsvarande systematisk komparativ studie av hur fakultetsopponenter genomför sitt kritiska uppdrag har såvitt bekant inte tidigare genomförts. De enda svenska forskningsbidragen i genren som påträffats är en rapport avseende recensioner på avhandlingar i historia 1890-1975 genomförd av historikern Göran Andolf (Andolf 1980). Därutöver har Cecilia Trenter – även hon historiker – utnyttjat recensioner på doktorsavhandlingar i historia som källmaterial i sin doktorsavhandling *Granskningens retorik och historisk vetenskap* (Trenter 1999).² Förhållandet att granskarna själva så sällan tycks bli utsatta för granskning är i sig anmärkningsvärt eftersom den akademiske avhandlingsopponenten som institution betraktad kan påstås ha lika gamla anor som universitet självt.

"Disputationen är ett medel att rena sanningen från allt falskt". Så proklamerar Christian Kortholt opponentens uppdrag i sin skrift *De processu disputandi* från 1686. Att denna målsättning då som nu utpekar ett "mission impossible" behövs inte närmare argumenteras, men likväl förväntas den fortfarande genomsyra den akademiske kritikerns arbete. Nutidens Kortholt skulle dock sannolikt formulera sig mer relativiserat: Disputationen är ett medel att belysa det *problematiska* med kunskapsproduktion och måhända skulle han med referens till Lennart Lundquist formulera något om att vetenskapen inte är godtycklig men alltid villkorad (Lundquist 1993). Kanske skulle han också med gil-

lande citera Stefan Björklund: "Växelverkan mellan spekulering och empiri driver kunskapsökandet framåt." (Björklund 1996:12).

Ordet recension har sitt ursprung i latinets *recensentes* d.v.s. "att tänka en gång till" (jfr engelskans re-search) och utpekar kärnan i verksamheten: att granska, värdera och omkonstruera något redan tänkt och skrivet. Ordet associerar också till makt, "till makten att definiera vad som är relevant" (Trenter 1999:25). Recensandet är en form bland andra för vetenskaplig kommunikation och viktig – maktfull – genom att den utpekar det granskade arbetets relevans samtidigt som den bidrar till att producera – och än mer reproducera – vetenskapens normer. "Genom granskningen får kollegor och, framförallt, doktorander en genomgång av vilka kraven är och hur de bör efterlevas. Dessutom får forskarsamhället en måttstock på vad som *inte* går an." (Holmquist & Sundin 1998:44).

All kritik vid disputationen är naturligtvis inkommen i den meningen att den inte kan påverka den redan tryckta avhandlingens utformning. Opponenten vid det s.k. slutseminariet (beteckningar som 90 %-seminarium och provdisputation förekommer också) har härvidlag en tyngre ansvarsbörda. Det denne säger är ju tänkt att de facto påverka det manuskript som doktoranden fortfarande har kontroll över.

Fakultetsopponenternas recensioner kan skärskådas ur flera olika perspektiv, t.ex. vad gäller kritikens substantiella fokus och dess fördelning på ris och ros, dess förhållningssätt till metodologiska normer, argumentationsuppläggning, alternativa lösningsdiskussioner, polemisk stil, kritiskt tonläge ("bullernivå"), arbetsinsats m.m. Här väljer vi att låta oss inspireras av grundtanken i Lennart Lundquist bok *Det vetenskapliga studiet av politik*, vars kapitel sex ägnas åt temat "Om att studera statsvetenskaplig litteratur". Där hävdas med emfas att oavsett om läsningen görs av nybörjarstudenten eller av en etablerad forskare i opponentrollen så bör läsningen och kritiken struktureras efter en modell som *kombinerar* fokus på forskningsprocessens grundläggande element (problem, teori, metod, material och resultat enligt Lundquist) med vissa distinkta olika krav på vad läsningen/granskningen av dessa element ska åsyfta, nämligen att kunna

återge/förstå, värdera och självständigt konstruera alternativ utformning. ”Den som kritiserar eller opponerar på en vetenskaplig avhandling bör övertyga sig om att han verkligen penetrerar samtliga punkter” (Lundquist 1993, s. 143).

Med detta synsätt som utgångspunkt kan i första hand två kriterier formuleras för vad som kännetecknar önskvärt opponerbeteende: samtliga centrala element i den aktuella forskningsprocessen bör beaktas (krav på bredd) och varje element bör utsättas för såväl värdering som förslag till alternativ konstruktion (krav på djup).

Den följande redovisningen grundar sig på ett systematiskt innehållsligt studium av samtliga 107 i Statsvetenskaplig Tidskrift publicerade recensioner av doktorsavhandlingar i statsvetenskap framlagda under perioden 1976–1996.³ Samtliga är författade av fakultetsopponenten på respektive avhandling. Antalet framlagda avhandlingar under perioden uppgår till 212 stycken, vilket innebär att ungefär varannan fakultetsopponent också skriftligen och i tryckt form redovisat sitt granskningsarbete. Tidigare de-

cenniers statsvetenskapliga fakultetsopponenter ålade sig härvidlag en strängare disciplin; normalt blev då 80–90 % av alla avhandlingar recenserade i tidskriften. Om vissa typer av opponenter är över- eller underrepresenterade i det recensionsmaterial som föreligger låter sig inte avgöras, men mest sannolikt är väl att de mest ambitiösa opponenterna är något överrepresenterade.

I tabell 1 redovisas om och i så fall hur olika element i forskningsprocessen har behandlats av opponenter/recensenter. Forskningsprocessens problemelement har här splittats upp i ämnesval respektive problem- och frågeställningar. Vad gäller teorielementet har distinktion gjorts mellan diskussion som avser enskilda begrepp och deras definitioner/operationalisering respektive diskussion som avser mer omfattande teoriperspektiv och modellkonstruktioner.

Dessutom har tillfogats vissa aspekter enligt vad som anges i punkterna 8–13. Kritik avseende ett visst element i forskningsprocessen som är utformad enligt modellen ”bra, men...” (d.v.s. opponenter ger huvudsakligen beröm, men

Tabell 1. Fakultetsopponenternas bedömningar av olika element i forskningsprocessen.

Material: Samtliga fakultetsopponenters i Statsvetenskaplig Tidskrift publicerade recensioner av doktorsavhandlingar i statsvetenskap framlagda under perioden 1976–1996. N=107. Anm: De tre första kolumnerna summerar till 100 %.

	Procent rec som ej berör detta	Procent rec med positiv kritik	Procent rec med negativ kritik	Procent rec som diskuterar altern.
Recensenten angående författarens:				
1. Ämnesval	11	89	0	9
2. Problem- och frågeställningar	38	22	40	36
3. Begrepp och definitioner	4	20	77	74
4. Teorier/modeller/typologier	3	24	74	72
5. Metod/teknik	19	34	47	64
6. Material, urval	13	49	38	63
7. Resultat, tolkning, förklaring, slutsatser	6	33	61	88
8. Litteraturgenomgång	54	29	26	36
9. Integration i tidigare forskning	34	58	8	30
10. Disposition, pedagogik	49	35	17	13
11. Språkbehandling	73	22	6	3
12. Enskilda faktauppgifter	52	10	37	–
13. Arbetsinsats	46	54	0	–

framför viss invändning av något slag) har klassificerats som positiv kritik. Oreserverad positiv kritik är tämligen lågfrekvent förekommande i flertalet undersökta processelement. Undantaget är ämnesval där opponenterna sällan reserverar sin förtjusning.

Det ska tilläggas att i flera undersökta avseenden föreligger ett visst antal recensioner där tveksamhet uppstått angående hur opponents skrivning ska bedömas och klassificeras. Resultattolkningen i följande tabeller bör således omgärdas av viss försiktighet och förankras i vad som är tydliga skillnader och mönster. Tilläggas ska också att inga ställningstaganden görs i frågan om vad som substantiellt är berättigad kritik eller inte. Därom låter vi de lärde tvista vidare. (Vilket de också gör – bl.a. i genmälen och slutreplikerna – men debattlusten är klart avtagande; runt 16 % av författarna inkommer med genmäle i början av undersökningsperioden, på 1990-talet är det bara 5 % som tar ytterligare diskussion med opponenter).

Tenderar vissa element i forskningsprocessen att bli mer frekvent uppmärksammas än andra? Svaret är ja. Ämnesvalet kommenteras av de flesta opponenter och i uppskattande ordalag. Ibland förstärks berömmet med tal om pionjärskap och med metaforer om att ny mark har blivit brutet, luckor har täppts till och vita fläckar har blivit kartlagda. Knappast något ämne får kritik för att ligga perifert inom disciplinen. Frågan om vad som är statsvetenskapens ”tassemarker” är inte längre aktuell.⁴

Författarens problem- och frågeställningar kommenteras däremot inte värderande av alla opponenter; mer än var tredje (38 %) avstår från bedömning. När bedömning görs är det vanligen med ifrågasättande förtecken (40 %), följt av önskemål om precisering eller förslag till alternativa eller kompletterande frågeställningar. Att forskarens frågor inte än mer frekvent görs till föremål för diskussion illustrerar måhända i vilket skede som ganska många opponenter uppfattar att deras kritiska granskning ska ta vid: Ämnesvalet och frågorna är givna av författaren – återstår att bedöma hur författaren producerar sitt ”svar”. Att ämnesvalet accepteras är en sak,⁵ men att författarens problematisering inom ramen för detta inte diskuteras av än fler är något

förvånande med tanke på den fundamentala roll i forskningsprocessen som ofta problemet och de preciserande frågorna tilldelas (se t.ex. Sjöblom 1968:3-4, Asplund 1970:117, Soraf 1970:88, Vedung 1977:31, Lundquist 1993:58).

Forskarens utnyttjande av begrepp, teorier och modeller liksom dennes tolkningar, förklaringar och slutsatser, d.v.s. teori- respektive resultatetelementet, kan svårligen förbigås av opponenter. Så sker inte heller annat än undantagsvis. Ungefär tre av fyra avhandlingar blir sedan föremål för (huvudsakligen) negativ kritik. Det är också ifråga om teorielementet som opponenterna själva är som mest alerta med att diskutera alternativ och komma med egna konstruktiva förslag. Speciellt vad gäller tolkningar/förklaringar/slutsatser diskuteras opponenterna ganska ofta alternativt även i de fall då de först gett författaren väsentligen positiv kritik.

I jämförelse med teori och resultat uppmärksammar opponenterna metod- och materialelementen i något mindre omfattning och när så sker blir utvärderingen ofta huvudsakligen positiv vad gäller bedömningen av författarens material. Alternativa eller kompletterande metoder/material aktualiseras dock i cirka 2 fall av 3.

Författarens litteraturgenomgång liksom bedömningar som avser författarens disposition och språkbehandling kommenteras värderande av varannan opponenter, språkbehandlingen än mindre frekvent, men när det sker är det ofta i berömmande ordalag. Enskilda faktauppgifter blir korrigerade av var tredje opponenter och varannan författare får erkännande för omfattande arbetsinsats.

Avhandlingarna som förklaringsfaktor

Frågan kan ställas om i vilken utsträckning som opponenternas beteenden avspeglar egenskaper hos de forskningsprodukter som granskas (jfr Trenter 1998:88). På djupet kan denna fråga knappast besvaras via här utnyttjad jämförelsemetodik, men några allmänna iakttagelser kan göras.⁶

Den positiva kritiken vad gäller problem och metod tenderar att vara något vanligare då avhandlingarna också innehåller mer som är explicit vad gäller dessa element.

Andelen avhandlingar som får negativ kritik följer inte något systematiskt mönster. I mer än var fjärde avhandling saknas de facto explicit angivna frågeställningar eller hypoteser, d.v.s. författaren anger sitt problem endast genom formuleringar av tema/ta (Larheden 1999). I färre än varannan av dessa ställer opponenter krav på tydligare problemprecisering. Önskemål från opponenthåll om att författaren explicit bortprecisera sina frågeställningar dyker upp inom statsvetenskapen med början under 1960-talet.⁷ Normen om att "i idealfallet är problemet formulerat som en fråga" (Lundquist 1993:61) har således ännu inte fått fullt genomslag vare sig bland avhandlingsförfattare eller opponenter.

Förekomst av explicita frågeställningar och/eller hypoteser i avhandlingarna dämpar bara marginellt frekvensen negativ kritik angående problemformuleringen, d.v.s. opponenter finner nu annat än frånvaro att klaga på vad gäller författarens frågor.

För teorikritiken gäller att oavsett om man ser till de mer teoriimpregnerade så gäller att ungefär 3 av 4 får negativ teorikritik av opponenter. Finns det inte teoretisk anknytning eller modellresonemang klagas det på detta; finns det så är det inte av rätt sort eller utformat som det enligt opponenter borde vara. För metodelementet kan iakttas att det väl så ofta drar negativ kritik på sig vad gäller avhandlingar som de facto har relativt omfattande metoddiskussion jämfört med de avhandlingar där metoddiskussionen är ringa eller saknas.

Ett samband mellan avhandlingskaraktär och opponenterbeteende är dock tydligt: Förekomst i avhandlingarna av explicitgjorda frågeställningar och utförlig teori- respektive metoddiskussion stimulerar opponenterna att utveckla alternativ i sin granskning av nämnda element.

Ingen opponenter har befunnits klaga över avhandlingsförfattarens alltför ringa arbetsinsats. Beröm för stor arbetsinsats är däremot ofta förekommande och än oftare när det gäller de sidmässigt tjocka avhandlingarna. Var tredje författare med tjock avhandling får besked om att begränsning i något eller några avseenden varit önskvärd. Sådan rekommendation är något mindre vanlig i de sidmässigt tunnare volymer-

na. Att framföra önskemål om *utvidgning* i ett eller flera avseenden är däremot ett generellt karaktärstecken för opponenter (2 av 3 gör det) och det påverkas inte det minsta av om produkten redan är omfattande eller inte.

Har opponenterbeteendet förändrats?

Opponenternas uppmärksamhet visavi de olika elementen i forskningsprocessen har inte undergått någon påtaglig prioriteringsförändring under den studerade 21-årsperioden. Andelen recensenter som diskuterar alternativ i olika sammanhang har heller inte förändrats i nämnvärd grad. Däremot kan konstateras en systematisk förändring vad gäller opponenternas utvärderingsmönster i termer av positivt kontra negativ kritik. I jämförelse med opponenterna från perioden 1976–1982 gäller för senare års opponenter att en *ökad* andel framför positiv kritik och en *minskad* andel framför negativ kritik.⁸ Tendensen kan påstås vara tydlig eftersom den gäller praktiskt taget för samtliga 13 undersökta avseenden.

Uttryckt sammanfattande i termer av medelvärdet för antal (på något sätt) *bedömda* element respektive antal alternativdiskuterade element per tidsperiod framkommer alltså inga skillnader mellan olika tidsperioder. Ökning kan däremot iakttas för det genomsnittliga antalet huvudsakligen *positivt* bedömda element. Omvänt gäller för antalet *negativt* bedömda element som minskar över tid. Dokumentation angående detta och vissa andra jämförande data om recensionsmannaskapets förändring över tid redovisas i tabell 2.

Under 21-årsperioden har den aktuella opponenterkårens sammansättning tydligt förändrats i tre olika avseenden. Andelen professorer har ökat påtagligt liksom även andelen från utlandet inkallade opponenter. Samtidigt har också andelen opponenter som disputerat på samma institution som den aktuella avhandlingsförfattaren minskat; "hemmamatcher" hör numera till det sällsynta, i äldre tid – före 1975 – var detta det vanligaste.

Kan dessa förändringar förklara vad som ovan påvisats pågå samtidigt, nämligen att opponenter-

Tabell 2. Karaktäristika för recensioner och recensenter per tidsperiod.

Tidsperiod	1976–82	1983–89	1990–96
Antal framlagda doktorsavhandlingar	62	68	82
Andel avhandlingar som recenserats av fakultetsopponenten (%)	52	53	48
Antal av recensenten <i>bedömda</i> element (av 13 unders.); medelvärde	8,7	9,1	9,1
Antal <i>positivt</i> bedömda element (av 13 undersökta); medelvärde	3,2	5,3	5,3
Antal <i>negativt</i> bedömda element (av 13 undersökta); medelvärde	5,4	3,8	3,8
Antalet pos bedömda element är minst 3 fler än ant neg bedömda (%)	13	39	44
Antal element (av 11) där recensenten diskuterar alternativ (medelv.)	4,8	4,8	4,9
Andel rec. där referat av avh utgör hälften eller mer av av texten (%)	9	31	31
Antal egna litteraturreferenser som recensenten hänvisar till (medelv.)	6	4	5
Recensenten redovisar egenhändigt konstruerad tabell eller figur (%)	28	6	8
Recensenten hänvisar till vad respondenten sagt vid disputationen	9	8	3
Recensenten anger författaren som pionjär i något avseende (%)	6	8	8
Recensenten hävdar avhandlingens värde för <i>forskningen</i> (%)	53	72	67
Recensenten hävdar avhandlingens värde för <i>samhället</i> (%)	9	19	13
Recensenten hävdar avhandlingens värde för <i>undervisning</i> (%)	0	0	0
Recensenten är professor (%)	9	28	36
Recensenten är från utlandet (%)	13	22	41
Recensenten är från Danmark, Norge, eller Finland (%)	13	22	36
Recensenten är från utomnordiskt land (%)	0	0	5
Recensenten har disputerat på samma institution som författaren (%)	41	8	10
Andel recensioner som föranleder genmäle (%)	16	17	5

ternas kritiska granskning enligt flera olika indikatorer blivit mindre energisk och utvecklats mot ökad vänlighet – mindre stränghet – vad avser hur de kontrollerar och bedömer doktorandernas prestationer i olika avseenden? Frågan kräver fördjupad analys eftersom påvisandet av parallella förändringsmönster längs tidsaxeln i sig inte med någon som helst automatik tillåter slutsatsen att det ena kan förklara det andra.

För att börja med "hemmamatcherna": de 20 recensionerna i denna kategori karaktäriseras enligt flera kriterier av jämförelsevis mer energisk och kritiskt ifrågasättande diskussion.

Resultaten från en analys av vad opponenternas nationalitet respektive akademiska position betyder för hur opponenterbeteendet gestaltar sig ger också entydigt besked.

I jämförelse med de svenska opponenterna (n=79) gäller för de *utländska* (n=28) att de:

1. är mer positiva vid bedömningen av samtliga 13 studerade element i forskningsprocessen
2. är mindre negativa vid bedömningen av samtliga 13 element
3. diskuterar alternativ i mindre utsträckning vad gäller 10 av 11 aktuella element.

I jämförelse med de övriga opponenterna (d.v.s. doktorer och docenter; n=80) gäller för *professorerna* (n=27) att de:

1. är mer positiva vid bedömningen i 11 av totalt 13 studerade element i forskningsprocessen
 2. är mindre negativa vid bedömningen i 10 av 13 element
 3. diskuterar alternativ i mindre utsträckning vad gäller 8 av 11 undersökta element.
- Utländska opponenter och professorer tenderar också att:
1. skriva något kortare recensioner

2. skriva recensioner med större inslag av avhandlingsreferat

3. ge färre egna litteraturreferenser

4. redovisa färre egna bearbetningar i form av tabeller eller figurer

Nationalitetsvariabelns effekt är något tydligare än effekten av akademisk position, men båda kommer klart till synes i opponenterbetendet oberoende av varandra.

Data har fått säga sitt. Men hur ska sambanden och utvecklingen förstås? Stefan Björklund konstaterar att man bör beakta att forskning bedrivs av människor som arbetar tillsammans i en social kontext. "Vetenskapssamhällets centrala norm är att det som skrivs ska läggas fram för kritisk granskning av kollegor och därmed föreskriver normen en social praktik. Människor i samverkan styrs av traditioner och socialisation, av skola och idealbildning, av ambitioner och lojaliteter och allt detta påverkar det arbete de utför." (Björklund 1996:109ff). Den här presenterade undersökningen har påvisat att den akademiska kontextuella bakgrunden hos opponenterna på ett systematiskt sätt bidrar till att förklara vissa olikheter i fakultetsopponenternas granskningsarbete.

Ett mönster med principiellt likartad innebörd redovisas i studier av Walter Hirsch m.fl. (1974) och William Taylor (1967). Hirsch och hans kollegor undersökte bokrecensioner inom disciplinerna statsvetenskap, ekonomi och filosofi och fann bland annat "that the higher the status of the reviewer, and the lower the status of the author, the more favorable the review" (citerat från Lindholm-Romantschuk 1998:38f).

Utvecklingen mot fler utländska opponenter och fler opponenter på professorsnivå kan tolkas som uttryck för strävanden att höja den akademiska disputationsaktens status. I en värld där också forskarsamhället alltmer internationaliserats och där samtidigt tillgången på professorer ökat såväl hemma som borta, blev det lätt att förverkliga den mer statusbemängda disputationen.

Att opponera enligt Lundquist modell är arbetskrävande, vilket betyder att det också är tidskrävande, tillika ekonomiskt ersättningskrävande. Den nya typen av opponenter kan förutsättas ha god kompetens för sitt uppdrag. Sannolikt har

de dock inte i lika hög grad som de traditionella opponenterna i karriären, den tid som egentligen behövs till förfogande och inte heller lika starka incitament att prioritera den för inträngande positionsarbete. Speciellt inte om ersättningen dessutom är relativt blygsam.⁹

Företagsekonomen professor Carin Holmquist och docent Elisabeth Sundin uttrycker från deras ämnes horisont sina erfarenheter av utländska opponenter med brutal tillspetsning: "Ett annat vanligt sätt att söka internationellt erkännande är att använda en internationellt välrenommerad utländsk opponent. Det är ofta lyckat om man med det menar att man vill att avhandlingen skall slippa igenom lätt. Om man däremot vill att disputationen skall vara en avgörande arena för vetenskapssamhällets granskning av sig självt är det dock förödande." (Holmquist & Sundin 1998:48).

Den här genomförda studien ger för statsvetenskapens del inte underlag för en så långtgående och kategorisk slutsats, men onekligen framstår också här den utländske professorn i opponenterollen ofta som en vänlig och jovialisk person snar till beröm, när han jämförs med de mer stridsberedda och ettrigt ifrågasättande svenska doktorerna och docenterna.

I ett längre tidsperspektiv kan iakttas en tendens till förändrat normsystem hos fakultetsopponenterna innebärande en omprioritering av vad som fokuseras vid granskningen. Oppositionerna och de därpå följande recensionerna tenderar att bli "framtungade": mer energi ägnas åt forskningsprocessens främre del, d.v.s. åt författarens perspektiv och teoretiska arbete. Relativt mindre uppmärksamhet ägnas åt processens senare led, d.v.s. forskarens källmaterial och dennes empiriska analys. I sistnämnda avseenden artikulerar opponenterna numera ganska ofta bara sin allmänna bedömning och antyder alternativa möjligheter, men få opponenter – och speciellt inte de från utlandet – tar sig an sådana mer tidskrävande arbetsuppgifter som att uppsöka arkiv eller att reanalysera författarens data på sin egen dator som ett led i sitt granskningsarbete.¹⁰

Denna förändring bör naturligtvis också ses i skenet av såväl forskningspolitiska som disciplinärkarakteristiska förändringar som t.ex. övergången från doktorsgrad till doktorsexamen

1969 och utveckling av forskningen inom ämnet mot ökad betoning av teoretiska utgångspunkter och tolkningsramar.

Leif Johansson

Noter

1. Ordet recensionsmannaskap finns inte i Svenska Akademiens ordbok och sökningar i Libris eller på webben blir också resultatlösa. Men ordet finns likväl i det svenska språket. Det introducerades 1963 via Åke Runquists översättning av den säregne humoristen Stephen Potters bok *Supermanship* från 1958. I sann pottersk anda förklaras här den exakta definitionen på Recensionsmannaskap nu vara fastställt och lydande sålunda: "Hur man får övertag över författaren utan att egentligen pilla på texten". Eller med andra ord: "Man visar som kritiker att man själv egentligen borde ha skrivit boken om man hade haft tid och eftersom man inte hade det, är man glad att någon har haft det, även om man önskar att han hade gjort bättre ifrån sig." (Potter 1963:49). En studie av recensionsmannaskapet inspirerad av Potter skulle mer orientera sig mot recensenternas språkliga vapenarsenal och t.ex. notera frekvenser av självironi i förhållande till sarkasmer och konstatera att ingetdera av detta är särskilt vanligt, men när det förekommer är det ungefär i relationen 1:10. Ehuru frestande ska vi inte här ytterligare anknyta studien till Potters perspektiv. Men framtida komparativ forskning om lunda-, uppsala- och göteborgshumor bör inte förbise det källmaterial som vissa av recensionerna erbjuder.

2. För en översikt angående engelskspråkig forskning baserad på recensioner i vetenskapliga tidskrifter, se Lindholm-Romantschuk 1998. Här diskuteras även en rad argument som anförts för och emot recensioner som material i metavetenskapliga studier.

3. Kodningsarbetet har genomförts av Margareta Rämngård-Hirdman efter fastställt kodschema med anvisningar. Analyser av materialet finns även redovisade i Rämngård-Hirdman 1999.

4. För exempel på när så var fallet, se Herbert Tingsten i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1927:334, Olle Nyman 1950:354, Torbjörn Vallinder 1967:253.

5. "Ämnesmässig pluralism och produktionens expansion kännetecknar efterkrigstidens vetenskapsamhälle" (Trenter 1998:64).

6. I detta avsnitt utnyttjas data om avhandlingarnas karaktäristika som etablerats av Larheden 1999.

7. Se t.ex. recensioner i *Statsvetenskaplig Tidskrift* av Olof Ruin (1963:1), Krister Wahlbäck (1966:2–3) och Elias Berg (1971:3). Motsvarande har iakttagits inom ämnet historia (Andolf 1980).

8. Att andelen positiva bedömningar ökar innebär inte automatiskt att andelen negativa måste minska eftersom det finns ett tredje alternativ, d.v.s. ingen värderande bedömning görs.

9. Uppdrag som fakultetsopponent ersätts numera normalt med cirka 7000 kronor.

10. För exempel på sådant mer djupgående granskningsarbete där alternativ utformning av analysen inte bara efterlyses utan också de facto genomförs av opponenter, se recensioner i *Statsvetenskaplig Tidskrift* av Bo Westerhult (1967:2), Stefan Björklund (1967:4), Leif Lewin (1972:2), Olof Petersson (1978:2).

Referenser

- Andolf, Göran 1980: *Dälig och bra historia. Fakultetsopponenternas recensioner på doktorsavhandlingar i historia*, Lund: Delrapport 2 inom UHÄ-projektet *Forskarutbildningens resultat 1890–1975* Asplund, Johan 1970: *Om undran inför samhället*, Uppsala: Argos
- Björklund, Stefan 1996: *En författning för disputationen*, Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Almqvist & Wiksell International
- Holmquist, Carin – Sundin, Elisabeth 1998: In search of excellence eller Att falla i farstun för det utländska, i: *Tidskriften Tvärsnitt* 1998:1, s 42–51
- Kortholt, Christian 1686: *De processu disputandi*, Stockholm: Kungl biblioteket
- Larheden, Hanna 1999: *21 års trender och traditioner inom svensk statsvetenskap*, i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1999:1
- Lindholm-Romantschuk, Ylva 1998: *Scholarly Book Reviewing in the Social Sciences and Humanities. The Flow of Ideas Within and Among Disciplines*, Westport: Greenwood Press
- Lundquist, Lennart 1993: *Det vetenskapliga studiet av politik*, Lund: Studentlitteratur
- Potter, Stephen 1963: *Stålmannaskap*, Stockholm: Trevi
- Rämngård-Hirdman, Margareta 1999: *Opposition*, C-uppsats. Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet

- Sjöblom, Gunnar 1968: *Party Strategies in a Multiparty System*, diss. Lund: Studentlitteratur
- Sorauf, Francis 1970: *Vad är statskunskap?* Stockholm: Wahlström och Widstrand
- Treuter, Cecilia 1999: *Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990*, diss. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala University Library
- Vedung, Evert 1977: *Det rationella politiska samtalet*, Stockholm: Aldus/Bonniers
-